

Bringing Organisations & Network Development
to higher levels in the Farming sector in Europe

Preispitivanje Regenerativne hrane Slučaj Mađarske i Hrvatske

Sadržaj

Sažetak	2
1. Uvod.....	3
2. Kolektivno djelovanje i kontekst u Mađarskoj i Hrvatskoj	4
2.1. Mađarska.....	4
2.2. Hrvatska.....	7
3. Zajednička poljoprivredna politika - ZPP.....	10
3.1. Novi ZPP nakon 2020. i Bioraznolikosti i strategije Od farme do stola	10
4. BOND pozadina projekta	11
4.1. BOND pregled projekta.....	11
4.2. Konceptualna teorija projekta SPAJANJA ('BONDING'), PREMOŠĆIVANJA ('BRIDGING') i POVEZIVANJA ('LINKING')	12
4.2.1. Odnosi spajanja	13
4.2.2. Odnosi premošćivanja	13
4.2.3. Odnosi povezivanja.....	14
5. Tijek BOND aktivnosti	15
5.1. VIDI.....	16
5.1.1. Studijska putovanja.....	16
5.1.2. Međuregionalni forum.....	19
5.2. NAUČI	20
5.2.1. Trening trenera (TT) u Córdobi, Coventryju i Kishantosu.....	20
5.2.2. Alati i metodologije razvijeni u projektu BOND.....	21
5.3. ISPRIČAJ.....	24
5.3.1. Nacionalne tematske radionice	24
5.3.2. Okrugli stol za regionalnu politiku u Mađarskoj	27
5.3.3. Formalizacija sporazuma s različitim izbornim jedinicama: Memorandumi o razumijevanju	31
6. Učinak aktivnosti BOND-a u Mađarskoj i Hrvatskoj.....	32
7. Zaključci, preporuke i daljnji razvoj.....	36

THIS PROJECT HAS RECEIVED FUNDING FROM THE EUROPEAN UNION'S HORIZON 2020 RESEARCH AND INNOVATION PROGRAMME UNDER GRANT AGREEMENT N° 774208

Sažetak

Kako bi se riješilo rastuće ekološke, društvene i ekonomske izazove s kojima se čovječanstvo suočava zbog utjecaja klimatskih promjena i drugih kriza, trebaju se iznijeti te unaprijediti i povećati agroekološke i druge održive dobre prakse. Da bi se to postiglo, osnaživanje organizacije usmjerene na poljoprivredu u obliku kolektivnog djelovanja - *organizirani oblik čina koji provodi skupina ljudi* - može predstavljati djelotvornu alternativu. Ova publikacija prikazuje niz različitih oblika kolektivnog djelovanja u Mađarskoj i Hrvatskoj s ciljem pružanja boljeg razumijevanja njihovog specifičnog konteksta, operacija, izazova i prilika podržanih aktivnostima provedenim u okviru projekta BOND (*Dovođenje Organizacija i Razvoja Mreže na Višu Razinu u Poljoprivrednom Sektoru u Europi - 'Bringing Organisations and Network Development to higher levels in the Farming Sector in Europe'*). Izvještaj ističe da su umrežavanje, dijeljenje iskustava, treninzi za izgradnju kapaciteta i obrazovanje prilagođeno potrebama poljoprivrednih sudionika korištenjem participativnih metoda s više dioničara i interdisciplinarnim pristupom ključni za ubrzanje prijelaza na održiviji, pravedniji i ekološki svjesniji poljoprivredno-prehrambeni sustav u tim zemljama. Konačno, izvještaj također pomaže donositeljima odluka u obje zemlje, pružajući preporuke za politike koje su formulirali poljoprivrednici i drugi povezani sudionici (istraživači, članovi organizacija civilnog društva, itd.) - rješavanje, na primjer, regenerativne poljoprivredne prakse, zelene javne nabave i društvene ekonomije - kao sredstava za promicanje široke upotrebe održivih praksi, mjera i stvaranje povoljnog okruženja za tranziciju i obnavljanje naših prehrambenih sustava.

1. Uvod

Većina svjetske populacije svjesna je brojnih izazova s kojima se suočavamo u proizvodnji i potrošnji hrane: klimatske promjene, erozija tla, gubitak biološke raznolikosti, depopulacija ruralnih područja, starenje i smanjenje poljoprivredne zajednice, nezdrava prehrana koja dovodi do različitih zdravstvenih problema. Očito je da naš trenutni globalizirani model prehrambenog sustava nije ispravan¹ i nije u stanju riješiti ove probleme. Međutim, širom svijeta pojavljuju se mnoge agroekološke inicijative, koje pokazuju dobre primjere kako svladati ove izazove poštujući okoliš, osiguravajući poštene prihode i radne uvjete i pružajući ne samo zdravu i hranjivu hranu, već i raznoliko i otporno okruženje. Da bi se ove prakse proširile i povećale, potrebno je kolektivno djelovanje. **Kolektivno djelovanje** je bilo koji oblik organiziranog društvenog ili političkog čina koji provodi skupina ljudi kako bi se zadovoljile njihove potrebe.²

Osim toga, stavovi o kolektivnom djelovanju uvelike se razlikuju u cijelom svijetu - i unutar Europe - iz različitih razloga. Različite aktivnosti BOND-a (Dovođenje Organizacija i Razvoja Mreže na Višu Razinu u Poljoprivrednom Sektoru u Europi) osmišljene su kako bi ojačale i promovirale kolektivno djelovanje u odabranim zemljama. U ovoj se publikaciji usredotočujemo na Mađarsku i Hrvatsku, kako bismo **bolje razumjeli postojeće izazove i mogućnosti kolektivnog djelovanja u ove dvije zemlje. Štoviše, predstavljena su tri ključna područja i niz preporuka koje bi mogle uvelike utjecati na prijelaz prema održivijem i otpornijem prehrambenom sustavu: regenerativna poljoprivreda (strana proizvodnje), zelena javna nabava (strana potrošnje) i društvena i solidarna ekonomija (alternativni ekonomski okvir)**. Ovi su koncepti presudni ako želimo obnoviti svoj trenutni prehrambeni sustav: potrebna je temeljna promjena, a ovi pristupi nude alternativno rješenje i na proizvodnoj i na potrošačkoj strani.

Prvo, izvještaj opisuje prošli i trenutni kontekst kolektivnog djelovanja u Mađarskoj i Hrvatskoj kako bi pružio jasniju sliku trenutne situacije. Obje države dijele istu komunističku prošlost, stekle su neovisnost i postale članice Europske unije 2004. (Mađarska) i 2013. godine (Hrvatska). Stoga Zajednička poljoprivredna politika EU-a (ZPP – ‘CAP’) uvelike utječe na njihovu nacionalnu politiku. Budući da ZPP trenutno prolazi kroz reformu za sljedeće razdoblje (2021.-2027.), vjerujemo da je važno uključiti kratki uvid u ZPP i njegove nove ciljeve. Drugo, izvještaj predstavlja kratki pregled projekta BOND i njegovu teorijsku pozadinu, nakon čega slijedi detaljnije objašnjenje svake aktivnosti provedene u dvije zemlje, te rasprava o utjecaju tih aktivnosti BOND-a na sudionike i njihove organizacije u ove dvije zemlje. Posljednje, ali ne najmanje važno, izvještaj nudi preporuke i prijedloge koji su nastali tijekom događaja u projektu kako bi se nadahnuli poljoprivrednici, upravitelji zemljišta, tvorci politike i drugi dioničari na jačanje kolektivnog djelovanja na različitim razinama s ciljem prelaska na regenerativni hranidbeni sustav koji je ekološki, društveno i ekonomski održiv.

¹ Eggersdorfer M, Kraemer K, Cordaro JB, Fanzo J, Gibney M, Kennedy E, Labrique A, Steffen J: Good Nutrition: Perspectives for the 21st Century. Basel, Karger, 2016, pp 132–144 (DOI:10.1159/000452381)

² Mark Aspinwall, Justin Greenwood *Kolektivno Djelovanje u Europskoj uniji: Interesi i Nova Politika Udruživanja*, New York: Psychology Press, 1998.

2. Kolektivno djelovanje i kontekst u Mađarskoj i Hrvatskoj

2.1. Mađarska

U Mađarskoj povijest kolektivnih djelovanja širokog spektra poljoprivrednih sudionika datira s kraja 19. stoljeća. 1898. godine uspostavljena je prva mreža proizvođačko-potrošačkih (marketinških) zadruga, tzv. '*Hangya Szövetkezet*' (što na mađarskom znači "Zadruga mravi") i financirana je potporom tadašnje vladajuće vlade. Mreža je bila prilično opsežna i dobro organizirana, jer je upravljala tržnicama u mnogim malim i srednje velikim naseljima u karpatskom bazenu.

Hangya se može smatrati prethodnikom današnjih lanaca opskrbe jer je imala za cilj skratiti put proizvoda i usluga koji su izravno stigli potrošačima održavajući protok gotovine unutar sustava, doprinoseći time stvaranju dostatnih i dostojanstvenih uvjeta za opstanak života na selu. **Mreža *Hangya* imala je 1940. godine preko 700.000 članova, 2.000 zadrugara, 30 tvornica limenki, 20 industrijskih pogona i preko 400 trgovina, što je čini jednom od najvećih korporativnih grupa u Europi s obzirom na članstvo i raznolike komercijalne aktivnosti**⁴. Međutim, važno je istaknuti da je ogroman mehanizam državnog financiranja omogućio *Hangyji* da se brzo razvije u opsežnu mrežu od 1920. godine. Kada je 1945. godine preuzeo komunistički režim, *Hangya* je u osnovi prestala postojati. Režim je zaplijenio robu i financijske postavke *Hangye* bez ikakve naknade ili kompenzacije. Sve trgovine, pogoni, tržnice su oduzete i uklopljene u tzv. *ÁFÉSZ* (državne poljoprivredne, potrošačke i marketinške zadruge) kroz **prisilnu kolektivizaciju** zemljišta i drugih svojstava. Za razliku od *Hangye*, *ÁFÉSZ* je snažno ograničio demokratska prava članova i poljoprivrednici su se odvojili od svoje zemlje jer je vlasništvo pripadalo državi.

Danas prisilna kolektivizacija zemljišta još uvijek uzima danak na stavu i perspektivi poljoprivrednika o zadrugama. Čak i riječ "zadruga" ima negativnu konotaciju koja pridonosi trenutnoj niskoj tendenciji suradnje, aktivnosti i nepovjerenju među mađarskim poljoprivrednicima, proizvođačima i ostalim sudionicima prehrambenog sustava. Nakon raspada Sovjetskog Saveza 1990. godine, državne poljoprivredne zadruge su rastavljene i privatizirane. Zemljišta su prodana na aukcijama za kompenzacijske obveznice ili novac ili su raspodijeljena među bivšim zaposlenicima državnih farmi i članovima proizvodnih zadruga.

1992. godine usvojen je novi model zadruga (potom izmijenjen i dopunjen 2006. godine) koji je okončao vladavinu i apsolutizam državnog vlasništva, koji se potom preusmjerio prema privatnom vlasništvu (slično zapadnim modelima). **Vlada nije subvencionirala ili financirala novi model; radio je volonterski, što je rezultiralo vrlo malim brojem zadruga** nakon promjene režima, dok je broj velikih privatnih poljoprivrednih gospodarstava i vrlo malih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava stvorio novu zemljišnu i vlasničku strukturu u zemlji.

³ *Hangya Szövetkezet/Zadruga mrava* Posljednja izmjena 10. travnja 2020, <http://Hangyaszov.hu/>

⁴ *Hangya Szövetkezet/ Zadruga mrava* Posljednja izmjena 10. travnja 2020, <http://Hangyaszov.hu>

Hangya je ponovno oživljena 1998. godine pod nazivom *Udruženje proizvođača i prodajnih zadruga* koje financira 14 zadruga, nadovezujući se na pravila i prakse zapadnoeuropskih zadruga kao što su otvoreno članstvo, glasačka prava, demokratska mišljenja ili neprofitna podjela. Web stranica *Hangye* odnosi se na 400 zadruga kao članica koje čine poljoprivredna proizvodnja, proizvodnja grožđa i vina, proizvodnja govedine, bazge, zadruga za prodaju mlijeka. Trenutačno članstvo predstavlja samo 20% od ukupnog broja zadruga članica *Hangye* koje su postojale prije 1945. godine, čime se pojačava smanjeni postotak ulaska poljoprivrednika u zadruga. Iako je središnji značaj *Hangye* oslabio, pojavile su se druge organizacije odozdo prema gore i uskladile svoje aktivnosti s trenutnim izazovima poljoprivrede i poljoprivrednih zadruga.

Uz *Hangyu*, *MOSZ*⁵ (Nacionalno Udruženje Mađarskih Poljoprivrednih Zadruga i Proizvođača) je još jedno nacionalno predstavničko tijelo proizvođačkih zadruga koje je djelovalo i za vrijeme socijalističkog režima počevši od 1967. godine, ali je 1989. podvrgnuto reformi kako bi se bolje uklopilo u okolnosti privatizacije. Nakon pristupanja Mađarske EU 2004. godine, zbog natječaja i fondova EU-a koji pogoduju stvaranju poljoprivrednih zadruga i takozvanih proizvođačkih skupina, mreža *Hangya* i druge proizvođačke zadruga poticane su da pribave sredstva za razvoj svoje djelatnosti i bolju organizaciju. Zahvaljujući ovoj financijskoj potpori, trenutno u zemlji djeluju 194 proizvođačke skupine, s područjima djelovanja od usjeva do stočarstva.

Novi oblici kolektivnog djelovanja

Međutim, vrijedi napomenuti pojavu nekoliko drugih inicijativa posljednjih godina za kolektivno djelovanje odozdo prema gore u Mađarskoj:

- **‘KÖKISZ’**⁶ (Udruženje malih farmi koje podržava zajednica) je neslužbena mreža zagovaranja poljoprivrednih farmi koje podržava zajednica financirana 2014. godine.
- **‘SZÖVET’**⁷ (Savez Života uz Tisu) ima za cilj podržati egzistenciju poljoprivrednika i proizvođača koji žive u slivnim područjima rijeke Tise, uz očuvanje njene ekološke vrijednosti.
- **Nyíregyházi Kosár Közösség**⁸ (Shopping zajednica od Nyíregyháza) je nevladina inicijativa koja radi na jačanju, pa čak i na revitalizaciji lokalnog gospodarstva povezivanjem lokalnih proizvođača s potrošačima. Od svog osnutka 2013. godine nadahnuli su mnoge slične inicijative i proveli obuku za repliciranje ovog modela.
- **Polyán Udruženje**⁹ započeo je program razvoja lokalnog gospodarstva 2008. godine, čiji je cilj stvoriti složeni, lokalni sustav proizvođača i potrošača zasnovan na lokalnim resursima i održivoj proizvodnji spašavanjem stare otporne mađarske pasmine stoke.

⁵ “Nacionalno udruženje mađarskih poljoprivrednih zadruga i proizvođača”, Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <http://www.mosz.agrar.hu/>

⁶ “Udruženje malih farmi koje podržava zajednica”, Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/portfolio/alliance-of-small-scale-community-farms/>

⁷ “Savez Života uz Tisu”, Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <http://www.elotisza.hu/>

⁸ “Shopping zajednica od Nyíregyháza”, Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://www.nyiregyhazikosar.hu/>

⁹ “Polyán Udruženje”, Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://www.polyan.hu/>

- **'farmeri-mlinari-pekari' mreža zadrugara**, ponovno okuplja sudionike koji su predani promicanju zdrave, hranjive i zanatske pečene robe jačanjem suradnje među dioničarima.
- **Mreža voćnjaka Karpatskog bazena**¹⁰ je prekogranična zadruga iz Mađarske, Transilvanije (dio Rumunjske), bivše Gornje Mađarske (dio Slovačke) i Vojvodine (dio Srbije). Cilj im je spasiti voćne vrste Karpatskog bazena in situ ili na farmi te proširiti pristup 'prilagodljivog voćnjaka' i njegove raznolike aktivnosti među starim i novim članovima.
- **Magház (Sjemenarnica)**¹¹ je nacionalna mreža za uštedu sjemena koja obrazuje i motivira druge za uzgoj i očuvanje otvorenih oprašenih vrsta biljaka, umjesto kupnje sjemena iz trgovine. To čine širenjem tradicije razmjene sjemena u zemlji. Od samih početaka Magház je kombinacija prijateljstva i ljudi istih interesa: članovi se okupljaju radi dijeljenja sjemena s agroekološkim ciljem, pa ih već zanimaju srodna pitanja. Magház nema geografsko središte; nego pokušavaju uspostaviti lokalna čvorišta u Mađarskoj koja rade svaka sa svojim kolekcijama. Međutim, osiguravanje sredstava i fluktuacija volontera predstavlja izazove u radu organizacije.
- **Elite - Zadruga medonosnih pčelara**¹² osnovana je 2018. godine i jedina je organizacija koja se pridružuje mađarskim pčelarima za održivu proizvodnju meda i za stvaranje jedinstvenog tržišta organskog meda. Zadruga je također istraživačka mreža koja se sastoji od 56 pčelara, koji upravljaju nacionalnom mrežom farmi koja pokušava pronaći rješenja organskim kiselinama protiv grinje varoe.
- **Mađarsko udruženje neovisnih vinogradara (Vindependent)**¹³, (još jedno snažno udruženje proizvođača u Mađarskoj pored pčelara su vinogradari) osnovano je 2005. godine i prvenstveno ima za cilj zagovaranje interesa malih i srednje velikih vinogradara u povezivanju i savjetovanju s trgovinskim organizacijama i vlastima u Mađarskoj i Europskoj uniji. Udruženje također nudi forum za raspravu o povezanim ekonomskim i zakonodavnim pitanjima, kao i o europskim i nacionalnim politikama, s ciljem pronalaženja zajedničkog jezika i poticanja zagovaranja u skladu s tim.
- **Ekonomski Centar Solidarnost**¹⁴ (Budimpešta) je mlada organizacija koja omogućuje solidarno gospodarstvo kao sredstvo za stvaranje društvene moći za pravednu tranziciju, koju promovira kao demokratsku, regenerativnu alternativu sve nasilnijim, izrabljujućim odgovorima na ekonomsku i ekološku krizu. Od 2018. godine Centar je stvorio i koordinirao nacionalnu mrežu poduzeća solidarnog gospodarstva te vrši istraživanja, stručne savjete i izgradnju mreže za promicanje i ocjenjivanje lokalnih modela ekonomije solidarnosti.
- Glavni cilj **Saveza Društvenih Farmi** je pokretanje razgovora i djelovanja o novim poljoprivrednim modelima s pozitivnim društvenim funkcijama koje se mogu primijeniti na zdrav i inovativan način. Rade iz pretpostavke da su seoska poljoprivredna gospodarstva puno bolje ugrađena u mikro zajednicu kroz svoje

¹⁰ "Mreža voćnjaka Karpatskog bazena" Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <http://gyumolcsesz.hu/content/r%C3%B3lunk>

¹¹ "Sjemenarnica", Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://maghaz.hu/>

¹² "Elite - Zadruga medonosnih pčelara", Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://elitehoney.eu/en/startpage/>

¹³ "Mađarsko udruženje neovisnih vinogradara", Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <http://vindependent.hu/hirek/>

¹⁴ "Szolidáris Gazdaság Központ", Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu>

društvene, zdravstvene, zaposleničke i obrazovne veze, otvarajući dodatne mogućnosti poljoprivrednicima.

Također je važno spomenuti da je, nadahnut aktivnostima BOND-a, Védegylet 2019. godine pokrenuo postupak formiranja **Agroekološke mreže u Mađarskoj**, koja uključuje dioničare (poljoprivrednike, istraživače, članove organizacija civilnog društva, donositelje odluka itd.) koji imaju dugogodišnje rezultate u području agroekologije - mnoge od gore spomenutih organizacija također su dio mreže - s ciljem jačanja i povećanja agroekoloških aktivnosti i relevantnih istraživanja u Mađarskoj.

Sve ove 'odozdo prema gore' inicijative osnovali su ljudi koji dijele slične vrijednosti i strast prema zajedničkim ciljevima kao odgovor na različite izazove s kojima se suočava naše društvo: gubitak biološke raznolikosti i prirodnih staništa, zagađenje zraka, tla i vode, pothranjenost i pretilost, nejednakost, ruralni razvoj. Većina njih uključuje članove koji rade dobrovoljno bez vladinog financiranja kako bi stvorili lokalno prilagođene društvene inovacije za rješavanje nacionalnih i globalnih problema. Kako bi se pozabavila problemima financiranja, EU je nedavno objavila svoj program financiranja za stvaranje 'inovativnih operativnih skupina' koje podržavaju produktivnost i ekološku učinkovitost poljoprivrednih sudionika s posebnim naglaskom na klimatske prilagodbe. Program može pomoći tehnološkom i na znanju utemeljenom inovacijskom potencijalu mađarskih poljoprivrednih interesnih skupina kao što su zadruge, iako u Mađarskoj zasad ne postoje funkcionalne operativne skupine.

Da rezimiramo, **sklonost za kolektivno djelovanje postojala je prije 1945. godine i bila je teško oštećena tijekom socijalističkog režima uslijed prisilne kolektivizacije putem državnih poljoprivrednih zadruga**. Generacija poljoprivrednika odgojena u doba državnih zadruga nerado i danas sklapa saveze za kolektivno djelovanje, zbog loših iskustava koja im ta riječ označava. To je razlog zašto danas u Mađarskoj postoji samo mali dio proizvođačkih zadruga u usporedbi sa situacijom prije 1945. godine. Međutim, **nova generacija poljoprivrednika** - često obrazovanih u zapadnoeuropskim zemljama - **zadruge shvaća kao demokratsko zastupanje poljoprivrednika i interesa proizvođača** po zapadnjačkim primjerima. Stoga su mladi mađarski poljoprivrednici skloniji suradnji. Njihova motivacija dijelom je podržana kroz EU i državne fondove, kao i u programu mladih poljoprivrednika, ili stvaranjem grupa proizvođača i inovativnih operativnih skupina.

2.2. Hrvatska

U Hrvatskoj je povijest kolektivnog djelovanja u poljoprivredi započela u 19. stoljeću, **prva zadruga osnovana je 1864. godine** na otoku Korčuli s glavnom svrhom pomoći poljoprivrednicima u prevladavanju tadašnje gospodarske krize.¹⁵ U početku su sve zadruge osnovane iz nužde i nije ih osnovala vlada, za razliku od onih u Mađarskoj. Budući da ih nije politički uspostavila niti je na njih utjecala nijedna stranka, imali su visoko motivirane članove

¹⁵ Ana Katic, "Zadugarstvo U Hrvatskoj, Izazovi I Prilike", 2016, Posljednja izmjena 12. svibnja 2020
<https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/unipu%3A2799/datastream/PDF/view>

čiji je udio u članstvu bio velik. Te su se prve zadruge temeljile na načelima demokratskog upravljanja i odgovornosti, dobrovoljnosti i visokim etičkim standardima.

Najveći problem poljoprivrednicima bila je dostupnost sredstava. Kako bi zadovoljili svoje potrebe, **Hrvatska poljoprivredna banka osnovana je 1902. godine.** Većina zasluga za osnivanje te banke pripada Antunu Baueru, čovjeku koji je sakupio sav kapital za banku, motiviran željom da zaštiti interese hrvatskih poljoprivrednika. Svrha banke bila je pružanje kredita poljoprivrednim zadrugama. Tada su zadruge brzo počele surađivati s bankom, što je dovelo do jačanja sve većeg broja zemljoradničkih zadruga. U regiji Dalmacije, **zadruge su brzo rasle između 1894. i 1918. godine.** S obzirom na porast aktivnosti zadruga, počele su se javljati specijalizirane zadruge za preradu otkupa i prodaje proizvoda. Primjeri su zadruge za preradu ulja u Povilji, vinogradarske zadruge u Bolu i ribarske zadruge u Opuzenu.

Nakon 1945. godine, kad je zavladao komunistički režim, promijenila se i situacija sa zadrugama. **Zadruge su prešle iz privatnog u državno vlasništvo.** "Zadruge radnih poljoprivrednika" osnovane su u svrhu zajedničkog korištenja zemljišta. Loša strana bila je ta što su poljoprivrednici bili prisiljeni dijelove svoje zemlje, strojeva, zgrada i stoke dati zadrugama. To je proizvelo otpor i negativna iskustva prema suradnji.¹⁶ Kasnije je vlada osnovala zadruge tzv. "*kombinati*" koje su postali pokretači za razvoj poljoprivrede. Bili su vrlo dobro organizirani i imali su svu potrebnu infrastrukturu. Međutim, nezadovoljstvo zbog oduzimanja zemljišta je i dalje ostalo.

Nakon domaćeg rata i uspostave Republike Hrvatske **u 1991. godini,** novi Ustav donio je promjene u zakonodavstvu, imovinskim odnosima, konceptu i razvoju ekonomije, a također i različitom kontekstu za poljoprivredu i zadruge. **Usvojen je Novi zakon o zadrugama i zadruge su definirane kao privatne, dobrovoljne udruge, ugledni gospodarski subjekti koji čine infrastrukturnu gospodarsku mrežu u cijeloj zemlji i okupljaju većinu poljoprivrednika.** 1992. godine Zadružni savez Hrvatske promijenio je ime u 'Hrvatski savez poljoprivrednih zadruga' koji neprestano surađuje sa svim relevantnim institucionalnim tijelima u Hrvatskoj, promovirajući tako ideje i prakse izvorne europske zadruge koja je na hrvatskom tlu postojala više od 100 godina.

Prema istraživanju Hrvatskog saveza poljoprivrednih zadruga, 2000.-ih godina, iako je u Hrvatskoj postojao veći broj zadruga, njihova je poslovna aktivnost značajno smanjena. Mnoge su zadruge bankrotirale, a samo je mali dio njihove imovine ostao u vlasništvu novoosnovanih zadruga. Ovaj kolaps prouzročio je smanjenje proizvodnje poljoprivrednih zadruga.¹¹ **Nakon 2010. godine,** ideja Poljoprivrede Podržane Zajednicom (CSA) počela je dobivati sve veću snagu u Hrvatskoj. **Prvi CSA osnovani su u većim gradovima** Hrvatske, poput Zagreba, Rijeke, Pule. CSA su lokalno orijentirana udruženja građana koja podržavaju lokalne poljoprivrednike tamo gdje organski certifikat nije potreban. Ovo organsko certificiranje postalo je uobičajeno s razvojem Solidarnih ekoloških skupina (SEG) koji je započeo 2013. godine. Riječ je o udruženjima proizvođača s organskim certifikatom koji također prodaju izravno potrošačima i imaju široku mrežu u cijeloj zemlji. Mreža Solidarnih Skupina uspostavljena je 2014. godine. I

¹⁶ Tatjana Borbaš, Marina Mikši, "Poljoprivredne Marketinške Zadruge", 2003, Posljednja izmjena 12. svibnja 2020 https://www.savjetodavna.hr/wp-content/uploads/publikacije/poljoprivredne_marketinske_zadruge_-_slozeno.pdf

CSA i SEG izvrsni su primjeri kolektivnih akcija vođenih potrebom za pouzdanim izvorima zdrave hrane za potrošače i pouzdanim tržištem za proizvođače.¹⁷

Podizanjem svijesti o boljim načinima proizvodnje i distribucije zdrave hrane, nova generacija poljoprivrednika, uglavnom onih koji su poljoprivredu izabrali za svoj poziv, počinje prevladavati loše naslijeđe prethodnih režima. Oni uče i počinju se otvarati suradnji koja se temelji na povjerenju, odgovornosti i demokraciji. Najveći postojeći problem udruga poljoprivrednika je uska specijalizacija i nedostatak suradnje između udruga; na primjer, udruge proizvođača govedine bore se samo za svoje potrebe, a pčelarske udruge za svoje. Produktivnija komunikacija s vladom i drugim relevantnim skupinama dioničara bila bi željena zajednička inicijativa.

Zaključno, obje zemlje dijele slične povijesne tendencije u formiranju prvih nacionalnih poljoprivrednih zadruga krajem 18. stoljeća i brzom širenju ovih oblika kolektivnog djelovanja tijekom prvih desetljeća 19. stoljeća. Jedna očigledna razlika između ovih kolektiva leži u njihovim specijaliziranim djelatnostima zbog teritorijalnih karakteristika. Hrvatske zadruge nastale su uglavnom oko poljoprivrednih djelatnosti tipičnih za mediteransku regiju, poput ribolova ili prerade ulja, dok su mađarske zadruge uglavnom osnovane oko tradicionalne ratarske proizvodnje ili stočarstva. Ipak, ove zemlje dijele isto povijesno naslijeđe sovjetske prisilne kolektivizacije koja se dogodila između 1945. i 1990. godine. Promjena režima nakon 1990. godine dovela je do privatizacije farmi, što je bio znak oslobađanja od državnog vlasništva. Međutim, **režim dug 50 godina stvorio je nepovjerenje u poljoprivrednicima u pogledu suradnje s drugim poljoprivrednicima. Sada nova generacija poljoprivrednika koji traže inovacije i veze dovode do promjene u stavu prema kolektivnom djelovanju u obliku nekoliko organizacija odozdo prema gore izgrađenih na suradnji između poljoprivrednika u obje zemlje.**

¹⁷ "BAZA Znanja", Posljednja izmjena 12. svibnja 2020 <http://www.ekocrep.eu/grupe-solidarne-razmjene-u-republici-hrvatskoj/>

3. Zajednička poljoprivredna politika - ZPP

Kako su obje države članice Europske unije (EU), na njihovu nacionalnu poljoprivrednu politiku, a time i na poticaje, uvelike utječe Zajednička poljoprivredna politika EU (ZPP), koja je zajednička politika svih zemalja EU, kojom se upravlja i financira na europskoj razini iz sredstava proračuna EU. Pokrenuta je 1962. godine kao partnerstvo između poljoprivrede i društva te između Europe i njezinih poljoprivrednika. Od svog je uvođenja pretrpjela nekoliko promjena, od smanjenja troškova (sa 73% proračuna EU-a 1985. godine na 37% 2017. godine) do preispitivanja svojih izvornih ciljeva, poput davanja puno veće važnosti, a samim tim i više financiranja ruralnom razvoju (Agenda 2000.). Trenutni ciljevi ZPP-a su:

- davati potporu poljoprivrednicima i poboljšati poljoprivrednu produktivnost, osiguravajući stabilnu opskrbu pristupačnoj hrani;
- zaštititi razumne prihode za poljoprivrednike iz Europske unije;
- pomoći u suočavanju s klimatskim promjenama i održivom upravljanju prirodnim resursima;
- održati ruralna područja i krajolike širom EU;
- održati ruralno gospodarstvo na životu promicanjem radnih mjesta u poljoprivredi, poljoprivredno-prehrambenoj industriji i povezanim sektorima.

ZPP su kritizirali različiti dioničari na temelju troškova, utjecaja na okoliš i humanitarne potrebe.

3.1. Novi ZPP nakon 2020.¹⁸ i Bioraznolikosti¹⁹ i strategije Od farme do stola²⁰

Europska je komisija 1. lipnja 2018. godine predstavila zakonodavne prijedloge o budućnosti ZPP-a od 2020. godine nadalje. Na temelju devet ciljeva, buduća ZPP i dalje će osiguravati pristup visokokvalitetnoj hrani i snažnu potporu jedinstvenom europskom poljoprivrednom modelu.

Devet ciljeva budućeg ZPP-a su:

- osigurati pravedan prihod za poljoprivrednike;
- povećati konkurentnost;
- raspodijeliti snagu u prehrambenom lancu;
- pojačati djelovanje za klimatske promjene;
- ojačati brigu o okolišu;
- očuvati krajolik i biološku raznolikost;
- podržati generacijsku obnovu;

¹⁸ Europska komisija, "Budućnost zajedničke poljoprivredne politike", Posljednja izmjena, 28. svibnja 2020 https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/future-cap_en

¹⁹ Europska komisija, "Strategija EU o biološkoj raznolikosti za 2030", Posljednja izmjena, 28. svibnja 2020 https://ec.europa.eu/environment/nature/biodiversity/strategy/index_en.htm

²⁰ Europska komisija, "Od farme do stola", Posljednja izmjena, 28. svibnja 2020

https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/farm-fork_en

- stvoriti živopisna ruralna područja;
- zaštititi kvalitetu hrane i zdravlja.

*“Krizna nastala zbog koronavirusa pokazala je koliko smo svi ranjivi i koliko je važno vratiti ravnotežu između ljudske aktivnosti i prirode. U srcu Europskog zelenog sporazuma **Bioraznolikosti i strategija Od farme do stola** ukazuju na novu i bolju ravnotežu prirode, prehrambenih sustava i biološke raznolikosti, kako bismo zaštitili zdravlje i dobrobit naših ljudi, a istovremeno povećali konkurentnost i otpornost EU-a. Te su strategije presudan dio velike tranzicije u koju ulazimo.”*

Frans Timmermans, Izvršni potpredsjednik Europske komisije

Gore spomenute strategije djeluju kako na proizvodnju, tako i na potrošnju, uključujući smanjenje upotrebe pesticida, gnojiva i antibiotika, povećanje organske poljoprivrede i zaštićenih područja na kopnu i na moru, suzbijanje otpada od hrane, informiranje potrošača i čineći zdravu i hranjivu hranu dostupnijom svima. Ove strategije također govore o 'transformacijskim promjenama', gdje *“je potreban novi, ojačani okvir upravljanja kako bi se osigurala bolja provedba i praćenje napretka, poboljšanje znanja, financiranja i ulaganja te bolje poštivanje prirode u javnom i poslovnom odlučivanju”* ²¹. **Poljoprivrednici i upravitelji zemljišta igraju ključnu ulogu u okolišnoj i ekonomskoj održivosti poljoprivrednog sektora u Europi. Način na koji se organiziraju i umrežavaju te njihova sposobnost kombiniranja individualnog i kolektivnog rada, i ojačavanje ovih strana, presudno utječu na budućnost europske hrane i krajolika. Njihovo sudjelovanje u donošenju odluka o temama vezanim uz biološku raznolikost i poljoprivredu presudno je za transformativne promjene.** Projekt BOND nastao je s ovim ciljem u svom središtu.

4. BOND pozadina projekta

4.1. BOND pregled projekta²²

BOND je projekt koji je započeo 2018. godine, a završio 2020. godine, a okupio je 17 partnera iz 12 europskih zemalja, dobivajući sredstva iz programa EU Horizon 2020 Research & Innovation.

Cilj ovog projekta je dostići višu razinu organizacije i umrežavanja te razviti zdraviji i produktivniji i skladniji poljoprivredni sektor u Europi na duži vremenski period.

Unutar ove perspektive, opći cilj BOND-a je izravno doprinijeti oslobađanju, jačanju i organiziranju velikog potencijala za kolektivno djelovanje i umrežavanje pojedinaca, skupina i

²¹ Strategija EU o biološkoj raznolikosti za 2030 -

http://ec.europa.eu/environment/nature/biodiversity/strategy/index_en.htm

²² Za više detalja o projektu, njegovim partnerima, sudionicima i svim aktivnostima navedenim u ovom izvješću, molimo pogledajte web stranicu projekta BOND: “Dovođenje organizacija i razvoja mreže (BOND) na više razine u poljoprivrednom sektoru u Europi”, 2019, <https://www.bondproject.eu/>.

entiteta poljoprivrednika i upravitelja zemljišta u odabranim zemljama diljem Europe, s ciljem stvaranja snažnih, dinamičnih i učinkovitih organizacija koje imaju glas i mjesto u oblikovanju politika. Kroz prednosti rada s drugima, šireći interakciju s više sudionika, projekt je pomogao potaknuti ljudsku dobrobit, upravljanje krajolicima, poljoprivredni rast i snažni društveni kapital u cijeloj Europi.

Projekt je strukturiran u tri velika stupa: 'VIDI', 'NAUČI' i 'ISPRIČAJ'.

Stup **VIDI** sastoji se od učenja iz uspjeha: sve je započelo širokom mobilizacijom koja se odvijala diljem Europe, gdje je izabrano 60 predstavnika koji će sudjelovati u šest studijskih putovanja. Kako bi proslavili raznolikost poljoprivrednika u Europi i razmijenili njihovu stvarnost i moguće nove načine suradnje, ovi su se predstavnici sastali na Međuregionalnom forumu u rujnu 2018. godine. Ove aktivnosti postavljaju osnove za sljedeće korake projekta, povezujući ljude i uvodeći različite biračke jedinice i ključne sudionike u niz službenih i neslužbenih susreta i razmjene, razvijajući odnose, razmjene i vještine.

Stup **NAUČI** osmišljen je kako bi se prevladala ograničenja u kolektivnom djelovanju, a u tu svrhu razvijena je metodologija za samoanalizu koja se koristi za identificiranje važnih tema koje će postati središnje teme nacionalnih radionica na kojima bi sudionici mogli detaljnije razgovarati o zadanim temama.

Cilj stupa **ISPRIČAJ** je potvrđivanje pozicije u političkom okruženju stvaranjem igraćeg sučelja koje se koristi u različitim prilikama, ali i prikupljanje najboljih praksi u regulaciji u cijeloj Europi i primjena svih učenja u laboratorijskom eksperimentu u Moldaviji. Važan skup aktivnosti ovog stupa bila su četiri okrugla stola za regionalnu politiku organizirana oko važnih tema za poljoprivredni sektor (pristup sjemenu, zemljištu i tržištima).

Tijekom projekta održavani su treninzi kako bi se poljoprivrednicima i upraviteljima zemljišta omogućilo da se uključe i iskoriste sinergiju rada s drugima. Ovaj meni à la carte prilagođen korisniku praktičnih postupaka s metodama i alatima²³ dostupan je svima koji se žele upustiti u takvu avanturu.

4.2. Konceptualna teorija projekta SPAJANJA ('BONDING'), PREMOŠĆIVANJA ('BRIDGING') i POVEZIVANJA ('LINKING')

Pojam '*društveni kapital*' odnosi se na sposobnost ljudi za zajednički rad u skupinama. Francis Fukuyama koncept definira šire i uključuje "*bilo koji slučaj u kojem ljudi surađuju u zajedničke svrhe na temelju zajedničkih normi i vrijednosti*²⁴". **Društveni kapital je imovina i omogućava pojedincima da se grupiraju, brane svoje interese i organiziraju kako bi podržali svoje kolektivne potrebe; stoga je presudan dio organizacijskog razvoja.** Stvaranje društvenog kapitala zahtijeva razvoj tri različite vrste odnosa:

²³ "BOND projekt", Posljednja izmjena 21. svibnja 2020 <https://www.bondproject.eu/tools-developed/>

²⁴ Francis Fukuyama " Društveni kapital i razvoj: nadolazeća agenda" *SAIS Review*, Svezak 22, broj 1 (2002): 23-37. Projekt MUSE

4.2.1. Odnosi spajanja

*Spajanje poljoprivrednika unutar organizacije na osnovnoj razini (**unutar-grupni odnosi**)*

Spojani društveni kapital odnosi se na veze unutar organizacije (odnose unutar grupe) među članovima s visokom razinom sličnosti u stavovima, informacijama i resursima. Ti su odnosi bliski između male skupine ljudi. U slučaju poljoprivrednih organizacija ili skupina, općenito se stvara veza između poljoprivrednika iste društvene skupine sa zajedničkim obilježjima. Oni dijele osjećaj zajedničkog identiteta i pripadnosti, temeljen na istoj društvenoj povijesti i teritoriju. Učinkovite i održive veze unutar organizacije strukturirane su oko: (1) zajedničkog cilja i dobrovoljnog članstva i (2) zajedničkog identiteta u ograničenoj veličini grupe.

Na primjer, u KÖKISZ-u (Mađarska), svi su mali posjednici posvećeni poljoprivredi koju podržava zajednica (CSA). Većina ih dijeli iste izazove kao što je izgradnja farme kako bi bila ekonomski izvediva i ekološki održiva; istodobno im marketing i promocija njihovih aktivnosti predstavljaju ogromne prepreke. Znajući da gotovo svi mali vlasnici CSA imaju slična pitanja, to jača njihovu vezu i potiče ih da zajedno pronađu rješenja - na primjer u obliku financijskih treninga i radionica. U udruzi Njam-njam iz Hrvatske članovi su poljoprivrednici koji vjeruju u istu viziju regenerativnog uzgoja i odnosa. Dijeće međusobno tržište i logistiku za distribuciju proizvoda, kao i međusobne izazove u uspostavljanju funkcionalnih farmi od početka, kako bi se mogli međusobno podržavati u pronalaženju rješenja.

Međutim, odnosi spajanja mogu biti usmjereni prema unutra i zaštitni po svojoj naravi i mogu se pretvoriti u obrambene strategije dok proizvode isključenje. Lokalne se organizacije često temelje na tradicionalnim seoskim obveznicama ili na statusu, poput spola i dobi; ove su obveznice previše ograničene na skupinu kojoj pripadaju i tako se mogu oduprijeti promjenama. Stoga je otvaranje potrebno kako bi ih se pretvorilo u organizacije koje uključuju više društveno i ekonomski kroz izgradnju premošćujućih odnosa kako bi postale usmjerene prema van.

Ovaj otpor prema otvorenosti odražava se, na primjer, u nekim slučajevima kada su tradicionalnije vrste udruga mogle stvoriti zatvorene zajednice oko svoje proizvodnje. Ilustracije radi, Udruga Biokultúra, najstarija organizacija za organske proizvođače u Mađarskoj, učinila je izvrstan i jedinstven posao stvorivši jedino predstavničko tijelo organskih poljoprivrednika u zemlji. No danas se članovi Biokultúra uglavnom sastoje od starijih organskih poljoprivrednika koji su stvorili vrlo zatvorenu zajednicu koja je prilično protiv obrazovanja i zalaže se protiv inovativnog duha mladih poljoprivrednika. Stoga članstvo u Udruzi stagnira i opire se novim organskim inovacijama. Ovo je primjer vrste otpora koji je projekt BOND težio prevladati podržavanjem snažnih veza i osnaživanjem organizacija da dijele i projiciraju izvana putem mreža, suradnje, saveza, kao što možemo vidjeti u sljedećem odjeljku.

4.2.2. Odnosi premošćivanja

*Premošćivanje između poljoprivrednih organizacija kako bi se stvorile vršne organizacije ili mreže (**međugrupni odnosi**);*

Premošćujući društveni kapital odnosi se na veze između različitih organizacija koje su slične (odnosi među skupinama). Premošćujući odnosi su horizontalne veze koje udružuju poljoprivredne organizacije kako bi stvorile veće organizacije u obliku sindikata proizvođača, federacija ili mreža. U sindikatima i federacijama, članice organizacije dijele dio svoje moći odlučivanja; u labavim mrežama svaka organizacija zadržava svoju potpunu autonomiju. Glavna korist premošćivanja društvenog kapitala je postizanje kritične veličine za učinkovito nadmetanje na tržištima na nacionalnoj i globalnoj razini ili takozvanim aditivnim savezima (na primjer, omogućuje udruživanje nove imovine, kompetencija i resursa).

Također, zadruge mogu stvoriti i razviti niz specijaliziranih partnerstava kako bi svojim članovima pružile novu imovinu i specifične kompetencije ili takozvane Komplementarne saveze²⁵: na primjer, izgradnja nove konkurentne prednosti kroz partnerstvo s lokalnim nevladinim organizacijama za pristup obukama, istraživanjima i stručnim uslugama. U istom smislu udruge Solidarne ekološke skupine iz Hrvatske udružile su snage u poboljšanju logistike u cijeloj zemlji kako bi mogle distribuirati svoje proizvode tamo gdje je potrebno. Oni su odvojene udruge s određenim lokalnim okruženjima, ali na nacionalnoj razini njihova mreža postaje vrlo učinkovita što im omogućuje da dođu do EU fondova koji im potom omogućuju rast i širenje.

Razvoj premošćujućih odnosa (među-organizacijskih odnosa) koji povezuju slične organizacije kako bi se stvorile veće organizacije važan je razvoj za organizacije koje teže učinkovitim uključivanju u lance vrijednosti na nacionalnoj i globalnoj razini. Premošćivanjem odnosa mogu postići i konkurentnost i sudjelovanje članova. Trenutno osnivanje mađarske Agroekološke mreže vrlo je dobar primjer za to. Mreža se sastoji od različitih odozdo prema gore, pojedinačnih organizacija koje se bave agroekologijom, ali predstavljaju različite skupine dioničara i sektorskih pristupa. Na primjer, Védegylet kao zelena eko-politička organizacija djeluje kao agroekološki društveni pokret, Udruga Permakultura i Mađarski istraživački institut za organsku poljoprivredu rade na polju prirodnih znanosti i agroekološke prakse, dok Istraživačka skupina za društvene znanosti o okolišu jača društvene znanosti strana. Svi članovi imaju svoj poseban fokus i aktivnosti u agroekologiji, ali nadahnuti projektom BOND odlučili su udružiti snage za unapređivanje i promoviranje agroekologije u Mađarskoj.

4.2.3. Odnosi povezivanja

Povezivanje između poljoprivrednih organizacija i javnog, privatnog poduzeća i pružatelja usluga, kao i kreatora politike (odnosi izvan grupe)

Povezivanje društvenog kapitala odnosi se na odnose među skupinama u različitim društvenim slojevima, na različitim položajima moći, društvenom statusu i bogatstvu. Odnosi povezivanja vertikalne su veze koje se mogu stvoriti s utjecajnim sudionicima koji pripadaju ekonomskoj ili političkoj areni, poput privatnih poduzeća, vlada, istraživačkih institucija, agencija za financiranje (odnosi izvan grupa). Oblik povezivanja društvenog kapitala može poslužiti kao

²⁵ Maryline Filippi, Pierre Triboulet "Strateški savezi i vrste nadzora u poljoprivrednim zadrugama" *Revue d'économie industrielle* Svezak 133, izdanje 1 (2011): 57-78.

poluga; pomaže organizaciji da napreduje dalje. Može poboljšati uvjete za sudjelovanje grupa u gospodarstvu poboljšavajući njihovu sposobnost sudjelovanja u trgovinskim odnosima i pristupu novim mogućnostima.

Na primjer, osnivači Magháza imaju vrlo dobre odnose s dvije organizacije koje mogu pomoći mrežama u političkim i financijskim mogućnostima. Magház službeno surađuje s Nacionalnim centrom za biološku raznolikost i zaštitu gena koji je pozadinski institut mađarskog Ministarstva poljoprivrede. Stoga ova suradnja ima ogroman potencijal za jačanje lobističke moći Magháza na političkoj sceni u oblikovanju relevantnih politika i pribavljanju sredstava za njihove aktivnosti. Ekološka udruga Vojakovac u Hrvatskoj započela je usku suradnju s Agronomskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, kao i s drugim poljoprivrednim organizacijama [udruga mlade govedine, LAG (lokalne aktivacijske skupine koje uspostavlja vlada)] u istraživanju utjecaja regenerativne poljoprivrede. Rezultati ove suradnje snažno utječu na prepoznavanje regenerativne poljoprivrede kao važnog modela koji se ugrađuje u poljoprivrednu sliku Hrvatske.

Izgrađujući povezujući društveni kapital kroz svoje zadruge, udruge ili grupe, poljoprivrednici mogu imati koristi od tržišnih prilika. No njihova učinkovitost ovisi o sposobnosti poljoprivrednih organizacija da uspostave, upravljaju i vode uravnotežene odnose s moćnim akterima kao što su vlade (pregovaračka snaga) i ekonomski sudionici (tržišna snaga). Kroz snažne veze s gospodarskim sudionicima, poljoprivrednici mogu dobiti pristup nacionalnim i međunarodnim tržištima. Povezivanje odnosa s kreatorima politike pomaže sudionicima u stvaranju povoljnog okruženja i uvjeta za njihov razvoj organizacija i održiv razvoj. Kako bi se pozabavio tim odnosima, projekt BOND koristio je teoriju društvenog kapitala u definiranju svoja tri stupa: od predstavljanja dobrih primjera suradnje s vladama i ekonomskim sudionicima do treninga u razvoju društvenog kapitala i, na kraju, ali ne najmanje važno, angažiranja sudionika u pregovorima s različitim dioničarima o njima relevantnim temama.

Važno je imati odgovarajuću ravnotežu između svih vrsta društvenog kapitala, a ne samo vezati se uz odsutnost ostalih vrsta. Često razvoj jedne veze ovisi o jednoj ili obje druge; međutim, njihov put evolucije nije linearan ni automatski. To se događa svjesnim postupkom u kojem poljoprivrednici postaju glavni pokretači svog razvoja. Projekt BOND pomogao je njegovati razmišljanje i djelovanje na spajanju, premošćivanju i povezivanju odnosa, a sljedeći odjeljak ističe regionalni tijek aktivnosti.

5. Tijek BOND aktivnosti

Kao što je već spomenuto, kako bi se **postigla viša razina organizacije i umrežavanja te dugoročno razvio zdraviji i produktivniji i skladniji poljoprivredni sektor u Europi**, projekt BOND pruža alate, učenja, metode i mreže za jačanje kolektivne akcije i izgradnju mostova za suradnju između 34 zemlje u Europi. Izgrađeni su na tri stupa: VIDI, NAUČI i ISPRIČAJ. Ovdje detaljnije predstavljamo ove aktivnosti s posebnim naglaskom na njihov regionalni tok u Mađarskoj i Hrvatskoj.

5.1. VIDI

5.1.1. Studijska putovanja²⁶

BOND je organizirao 6 studijskih putovanja i posjeta ključnim odabranim mjestima u 6 zemalja (Nizozemska, Norveška, Francuska, Italija, Španjolska i Velika Britanija), za susrete licem u lice i zajedničko dijeljenje i istraživanje praksi između onih koji su uspješno dosegli više razine agregacije i upravljanja, stekavši jaču poziciju u pregovaranju i oblikovanju politika, i onima koji su u procesu sudjelovanja u više kolektivnih praksi. To bi mogli biti pojedinci, skupine, zadruge i drugi subjekti u zemljama u kojima se razina organizacije smatra niskom. Ova putovanja i interakcije koristile su ukupno 60 predstavnika grupa i entiteta poljoprivrednika i upravitelja zemljišta, uključujući vođe grupa, voditelje, posrednike. Tada su mogli vratiti kući, u svoje zemlje, znanje i iskustva stečena tijekom putovanja. Studijska putovanja također su pridonijela razvoju bližih veza između različitih dioničara i stvaranju međuregionalnih mreža, koristeći platforme društvenih medija. Ukupno je 5 predstavnika iz Hrvatske i 5 iz Mađarske sudjelovalo u 5 različitim studijskih putovanja.

Tijekom **studijskog putovanja u Francusku**, 14 sudionika posjetilo je nekoliko poljoprivrednih zadruga s više dioničara. Tri su glavne središnje teme povezale ove organizacije: (1) pružanje lokalne, zdrave hrane po razumnoj cijeni, (2) razvoj, uz održive poljoprivredne prakse, društvenih veza između ruralnih i urbanih područja i (3) jačanje zaposlenosti u selima. Na primjer, *Le Gerموir*²⁷ je u osnovi inkubator veličine farme koji potiče postavljanje organskih farmi nudeći eksperimentalna razdoblja u prirodnoj veličini za poljoprivrednike. Oni pomažu mladim poljoprivrednicima i novim poduzetnicima u poljoprivredi da nauče organske prakse i da razviju svoja praktična iskustva u malom opsegu. Još jedno mjesto, *Le panier vert*²⁸, zadruga je za preradu i izravnu prodaju hrane u lokalnoj poljoprivrednoj trgovini. Lokalno je orijentirana, vrlo glasno govori o interesima lokalnih poljoprivrednika i održava otvoren, demokratski i rodno uravnotežen organizacijski sustav. Za sudionike je obilazak bio izuzetno koristan kad su vidjeli i iskusili da zadruga može funkcionirati ne samo iz ekonomskih razloga i maksimiziranja dobiti, već da društvene i regionalne koristi mogu odrediti njezinu aktivnost.

*CUMA Nord'Oignon*²⁹ je uslužna zadruga za poljoprivredne strojeve gdje se ulaganje dijeli u svu opremu potrebnu za sortiranje, razvrstavanje, sušenje i pakiranje luka. 30 poljoprivrednika su članovi CUMA-e, uključujući 10 organskih proizvođača. Budući da je luk špekulativna kultura, bilo je prilično teško okupiti ljude za ovaj kolektivni projekt, trebalo je 10 godina da se pronađe pravi način rada, ali danas sve više poljoprivrednika traži pridruživanje. Prodaja luka zadatak je druge povezane zadruge, *Marché de Phalempin*, koja je zadruga posvećena prodaji svježeg povrća i sastoji se od 188 proizvođača. Ima ugovor s *CUMA Nord'Oignon* da proda sav luk članova CUMA-e i da proizvođačima pruži povratne informacije o tržištu.

²⁶ "BOND Studijska putovanja", Posljednja izmjena 21. svibnja 2020 <https://www.bondproject.eu/project-activities/study-tours/>

²⁷ "Le Gerموir", Posljednja izmjena 9. travnja 2020 <https://terredeliens.org/le-gerموir-111.html>

²⁸ "Le Panier Vert" Posljednja izmjena 9. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/wp-content/uploads/2018/06/BOND-REPOSITORY-FR-A-Panier-Vert-v3.pdf>

²⁹ "Nord'Oignon" Posljednja izmjena 9. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/wp-content/uploads/2018/06/BOND-REPOSITORY-FR-Cuma-Nord'Oignon-v3.pdf>

“Po mom mišljenju, budućnost malih proizvođača leži u zajedničkom radu i zajedničkom djelovanju na tržištu i trenutno je zadruga najbolji mogući način... Možda u financijskom smislu neovisnost obećava u zadruzi, ima veću snagu kao jedinica i također prednost u pogledu pristupa imovini. Uvelike olakšava put od usjeva do proizvoda čineći preradu dostupnom svim članovima, pa ne zahtijeva pojedinačno ulaganje koje bi služilo samo vlastitoj profitabilnoj svrsi.” (Árpád Tóth)

“Najbolji dio studije bila je prilika da se izravno razgovara s ljudima koji rade i vode uspješne primjere suradnje. Raznolikost suradnji bila je prekrasna i od svake sam mogla dobiti korisne informacije za naš kraj. Budući da sam imala priliku razgovarati i učiti izravno od ljudi koji vode zadružne sustave, mogla sam postavljati konkretna pitanja o temama s kojima smo imali problema i dobila sam puno korisnih odgovora. Ovo je bila polazna točka za moj osobni rast koji se tada odrazio na našu organizaciju.” Nikolina Pokupec

U Nizozemskoj može se naći u naglasku na teritorijalnom pristupu, lokalnom i transparentnom vodstvu i ponosu poljoprivrednika. Primjerice, Udruga za vodu, zemlju i nasipe ne bavi se samo poljoprivrednom proizvodnjom, već također obraća pažnju na upravljanje okolišem, prirodom i krajolikom. Stoga je njihova zadruga usmjerena na mnogo više od same proizvodnje hrane, orijentirana je na zaštitu prirodnih vrijednosti, potporu lokalnim zajednicama ili pomaganju prijelaza lokalne poljoprivrede ka ekonomskim, ali i društvenim pitanjima.

Sjeverno frizijsko šumsko udruženje s više od 1.000 članova također ima vrlo sličan profil. Oni su visoko uključeni u poljoprivredni krajolik i upravljanje prirodom s specifičnim praksama u regiji. Održavaju dobre odnose ne samo s poljoprivrednicima i civilnim sektorom već i s vladom; oni doprinose nacionalnim ekološkim i poljoprivrednim politikama pružajući nove, alternativne prakse nizozemskom uzgoju. *Waddengould*³⁰ se malo razlikuje od ostalih organizacija jer nije proizvodna zadruga, već tijelo za certificiranje regionalnih proizvoda Waddena. Osim certifikata, pružaju složene usluge za brendiranje, marketing, razvoj i distribuciju proizvoda, kao i edukaciju mještana i turista o zaštiti prirode.

“Zaista me fascinirao postupak "ulazna vrata-stražnja vrata" nizozemskih organizacija čija je bit: na ulaznim vratima vlast zaključuje ugovor s regionalnom organizacijom, postavljajući agro-ekološke ciljeve; na stražnja vrata, regionalna se organizacija slaže sa svakim korisnikom zemljišta. U osnovi, sve strane imaju koristi od situacije: vlada - smanjenje troškova provedbe (uključujući kontrolu) i nepodmirenih ugovora; korisnici zemljišta - administrativne postupke od njih preuzima zadruga kako bi imali više vremena za poljoprivredu; putem organizacije dobivaju potporu i savjete o svojim mogućnostima za postizanje agro-ekoloških ciljeva, a između njih se uspostavlja bliža suradnja na regionalnom nivou; regionalne organizacije mogu bolje postići agroekološke ciljeve”. (Lili Balogh)

Posjećene su četiri poljoprivredne zadruge u **Norveškoj**, koje imaju jednu od istih središnjih tema kao u nizozemskom i francuskom slučaju: višenamjenska poljoprivreda, što znači da su se

³⁰ “Waddengould” Posljednja izmjena 9. travnja 2020 <https://www.waddengoud.nl>

te zadruge usredotočile na društvena i ekološka pitanja koja okružuju poljoprivredu, a ne samo na proizvodne i ekonomske interese. Ostale središnje teme razlikuju se ovisno o sudjelovanju u cijelom lancu vrijednosti i dugoročnom planiranju, vlasništvu nad podacima i transparentnoj i demokratskoj funkciji. Na primjer, mljekarska zadruga TINE jedna je od najstarijih poljoprivrednih organizacija u zemlji, osnovana 1881. godine. Jedinstveno u vezi s ovom organizacijom je što je u vlasništvu poljoprivrednika članova, više od 10.000 članova. Stoga oni nisu samo korisnici već i vlasnici koji ih dugoročno uključuju i posvećuju. Oni kontroliraju 95% proizvodnje mlijeka u zemlji. Organizirali su prikupljanje mlijeka s farmi mlijeka širom zemlje; prerađuju mlijeko u mliječne proizvode, plasiraju na tržište i distribuiraju proizvode te pružaju savjetodavne usluge za članove. Još jedna jedinstvena organizacija je *Inn Pa Tunet*³¹, koja se bavi samo društvenim pitanjima poljoprivrede i agrokulture; pružaju zelenu skrb na farmama za širok raspon korisničkih skupina, poput mladih s problemima, poljoprivrednika s mentalnim bolestima ili onima koji su zlouporabili droge. Oni također pružaju sustav mentorstva, obuke i usluge kompetencija za različite grupe korisnika.

“Izgradnja povjerenja i suradnje između poljoprivrednika bio bi jedan od stupova na kojem bi se trebao temeljiti ruralni razvoj. Ovaj stup uglavnom nedostaje u Mađarskoj. Međutim, prije osnivanja TINE-a, u Norveškoj je sektor mlijeka bio pun nepovjerenja, a ubijanje konkurencije nanijelo je štetu proizvođačima. Vlada je to shvatila i pritislula poljoprivrednike na suradnju i pomogla u njoj. Ovaj bi se primjer mogao koristiti i u Mađarskoj, iako se poljoprivrednici protive takvim rješenjima, zbog sjećanja na prisilnu zadrugu u komunističko doba. Vjerojatno bi mlađi poljoprivrednici mogli lakše surađivati.” Péter Kajner

U Italiji je posjećeno šest zemljoradničkih zadruga koje su sve povezale sljedeće središnje teme: transparentnost i održavanje etike zadruge, veće prepoznavanje u nacionalnim i međunarodnim politikama i razvoj malih tržišta pod nadzorom poljoprivrednika. Sjajan primjer je CANOPI, talijanski Nacionalni konzorcijum pčelara, koji je najveća talijanska zadruga proizvođača meda i koja održava visoke etičke i standarde kvalitete. Oni mogu zadržati svoju visoku otkupnu cijenu kroz inovacije i razvoj novih proizvoda, također obraćajući pažnju na izgradnju povjerenja kod potrošača. Pokriveno tržište Montevarchi u osnovi je poljoprivredno tržište na kojem nekoliko lokalnih, teritorijalnih proizvođača izravno plasira svoj proizvod, prodajući isključivo održivo proizvedenu robu. Za njih pristup više dioničara uključuje ne samo potrošače već i dobre odnose s lokalnom upravom putem kojih mogu uspostaviti vezu između poljoprivrednika, kao i poljoprivrednika i donositelja odluka.

“Montevarchi je jedinstvena suradnja između donositelja odluka, proizvođača i javnosti koja se u potpunosti temelji na kratkim lancima opskrbe - nešto što nisam vidjela u svojoj zemlji. Odnos između proizvođača i potrošača je blizak, s jakim naglaskom na prijenosu informacija. Proizvođači ne plaćaju najamninu, ali doprinose 10-15% svog prihoda da bi održali tržište, što osigurava održivost na duži rok.” Ágnes Major

U Velikoj Britaniji sudionici su posjetili šest organizacija. Primjerice, misija Ekološke zemaljske zadruge je pružanje pristupačnih mogućnosti poduzećima organskog uzgoja u Engleskoj i

³¹ “Inn pa Tunet” Posljednja izmjena 9. travnja 2020 <https://www.innpatunet.no/>

Walesu³². Oni pomažu revitalizaciji sela stvaranjem mjesta na kojima se pod povoljnim uvjetima može baviti poljoprivredom, šumarstvom i drugim ruralnim poduzećima koja su održiva i ekološki korisna. Međutim, stjecanje tog zemljišta ima uvjete kao što su različita financijska konstrukcija (najamnina za kupnju), poljoprivredna privrženost, poslovni plan i nadzor te stalna podrška u dobivanju projektnih dozvola i poslovanju. Vlasnici zemljišta i poljoprivrednici također se suočavaju s nekoliko izazova poput nedostatka infrastrukture (vode, cesta, struje). No, zbog aktivnosti malih poljoprivrednika, prirodno se stanje znatno popravilo; bioraznolikost se vraća na zemlju. Još jedan primjer je Gradska prehrambena mreža grada Bristol³³ koji podržava, povezuje pojedince, zajedničke projekte, organizacije i tvrtke sa zajedničkom vizijom da Bristol postane grad održive hrane. Mreža ima velik utjecaj na zajednicu. Skrenula je pozornost na važnost oživljavanja našeg sustava opskrbe hranom i osvijestila mnoge ljude da hrana treba biti lokalna stvar. Program zdravih škola prikazuje hranu u svim dijelovima kurikuluma, u suradnji s Udrugom tla, BBC-om i 'Incredible Edible'. Rad u školama doseže sve kulturne pozadine, sve dijelove grada. Još jedan jedinstveni primjer je Udruga stoke koja se hrani na pašnjacima³⁴ koja promiče posebnu kvalitetu mesnih proizvoda od isključivo stoke koja se hrani na pašnjacima i njihove dodatne ekološke koristi. Razvili su i vode sustav osiguranja kvalitete tijekom provođenja promotivnih kampanja za promicanje govedine i janjetine iz stada koja su se hranila na pašnjacima. Također aktivno organiziraju internetske forume za raspravu i regionalne skupine koje pomažu poljoprivrednicima pružajući mogućnosti za razmjenu iskustava i suradnju.

“Dobila sam mnogo odgovora na svoja pitanja koja sam imala prije obilaska, ali nijedno od njih ne može se samo premjestiti na mađarski slučaj “rezanja i lijepljenja”. No što je još važnije, razlog zbog kojeg moramo nastaviti s poljoprivredom je sada još veći, nismo sami: drugi vide vrijednost onoga za što radimo, rađa se novi svijet za koji vrijedi raditi tamo gdje je još uvijek bolje živjeti.”
Dorotya Harazin

5.1.2. Međuregionalni forum³⁵

Međuregionalni forum okupio je 60 korisnika studijskih putovanja, projektne partnere, pridružene partnere sa studijskih putovanja i ostale dioničare (grupe poljoprivrednika i upravitelja zemljišta i istraživače). Forum je organiziran u Córdoba u Španjolskoj između 24. i 25. rujna 2018. godine s ciljem da se izvrši pregled studijskih putovanja (rezultati i iskustva su predstavljani i raspravljani), da se podijele dobre prakse i uključe sudionici u vježbu planiranja akcije (koja će se primijeniti lokalno, u njihovim vlastitim zemljama). To je također bila izvrsna prilika za razmjenu, nadahnuće drugih, umrežavanje i uspostavljanje veza za buduću suradnju.

“Bilo je to prekrasno mjesto, bilo je sjajno predstaviti sve europske zemlje, a posebno dati glas zemljama Istočne Europe, što obično nije slučaj.” Lili Balogh

³² Ecological Land Cooperative”, last modified 10 April, 2020 <https://ecologicaland.coop/>

³³ “Gradska mreža hrane Bristol” Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://www.bristolfoodnetwork.org/>

³⁴ “Udruga stoke koja se hranila na pašnjacima” Posljednja izmjena 10. travnja 2020 <https://www.pastureforlife.org/>

³⁵ “Međuregionalni forum BOND” Posljednja izmjena, 11. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/project-activities/interregional-forum-and-tot/>

5.2. NAUČI

5.2.1. Trening trenera (TT) u Córdoba, Coventryju i Kishantosu³⁶

FAO je tijekom provedbe projekta provodio niz aktivnosti obuke s ciljem pružanja alata i koncepata odabranim sudionicima kako bi mogli olakšati u svojim organizacijama i u svojim zemljama obuke ili sesije podizanja svijesti o odabranim temama: emocionalna inteligencija, načela i vrijednosti, razrada zajedničke vizije za jačanje organizacijske uspješnosti i jednakosti, komunikacija, zagovaranje i pregovaranje.

Prvo četverodnevno treniranje trenera, provedeno nakon Međuregionalnog foruma, bilo je o emocionalnoj inteligenciji, upravljanju, pravednosti i uspjehu poljoprivrednih organizacija kako bi sudionici mogli razmisliti o važnosti vrijednosti i principa za učinkovite poljoprivredne organizacije, pružiti okvir i alat za razumijevanje i analizu organizacijske učinkovitosti, razumjeti postupak za izgradnju zajedničke vizije, formulirati akcijske planove, raspraviti o važnosti komunikacije, dijaloga i pregovora i izložiti se iskustvu zagovaranja Saveza zemaljskih radnika. Od ukupno 20 sudionika, dva su došla iz Mađarske, a tri iz Hrvatske.

“Zaista cijenim dijelove o emocijama i komunikaciji, jer su to dijelovi u kojima smo bili slabi. Istaknuta je važnost suočavanja s emocionalnim dijelovima i važnost dobre komunikacije. Još uvijek radim na tome, ali poboljšanje je već vidljivo!” Nikolina Pokupec

Drugo dvodnevno TT provedeno je u Coventryju od 6. do 7. veljače 2019. godine, sa sveukupnim ciljem pružanja alata i koncepata sudionicima kako bi mogli olakšati obuku ili sesije podizanja svijesti u svojim organizacijama i u svojim zemljama o odabranim temama: kao grupa, principi i vrijednosti poljoprivrednih organizacija, gradeći zajedničku viziju za jačanje organizacijske učinkovitosti i nepristranosti, analizu organizacijske uspješnosti, razvijanje strategija i akcijskog plana te konstruktivni dijalog i tipologije. TT je dopunjen sesijom 'Gaming Champion', gdje su sudionici bili obučeni u različitim tehnikama igara razvijenim tijekom projekta BOND (vidi dolje).

*“Bond Playful Lego (BPL, temeljen na Lego Serious Playu) - alat je koji sam i sama koristila na sastancima udruga i koji mi je dao jasan uvid u odnos samih članova. Kao takav, vrlo je koristan, iako u početku poljoprivrednicima nerazumljiv. Osobno mi je pomoglo da razumijem njihovo ponašanje u udruzi. Primijenila sam naučeno znanje i tehnike sa sesije TT i prvaka u igrama u svojoj udruzi poljoprivrednih proizvođača na način da dodatno ojačam zadružnu zajednicu.”
Valentina Hažić*

Konačno, neposredno nakon Okruglog stola za regionalnu politiku organiziranog u Mađarskoj, Védegylet je organizirao TT koji se održao u Kishantosu između 6. i 8. veljače 2020. godine. Ovaj **trening su provodili treneri koji su prethodno bili obučeni za vrijeme TT-a održanog u Córdoba i Coventryju. Obuka u Mađarskoj pomogla im je da internaliziraju metodologiju i sadržaj obuke i da je mogu replicirati neovisno o FAO-u.** Obuka se odnosila na muškarce i žene koji se bave malom proizvodnjom hrane i/ili su uključeni u lokalne skupine/udruge

³⁶ “BOND Trening trenera” Posljednja izmjena, 11. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/tot-documents/>

povezane s hranom i poljoprivredom, sa željom da kataliziraju suradnju i mreže na lokalnoj, nacionalnoj i regionalnoj razini. Opći cilj obuke bio je ojačati kolektivno djelovanje za prehrambenu suverenost malih poljoprivrednika i povezanih ljudi u lokalnim i nacionalnim mrežama i suradnjama. Obuka, koja se odvijala tijekom dva i pol dana, sastojala se od osam sesija: principi i vrijednosti, organiziranje i uspostavljanje kolektivnih struktura i procesa donošenja odluka, komunikacija i umrežavanje unutar i izvan suradnje i mreža.

“Bilo je zanimljivo da smo ciljali na rješavanje problema o kojima sam već razmišljala - na primjer koje su snage i slabosti koje imaju ulogu u upravljanju našom društvenom misijom. Mislim da smo dobili putokaz kako prevladati prepreke i pronaći one prepreke koje moramo pomaknuti. Sastav grupe bio je stvarno dobar, bilo mi je zaista zanimljivo slušati njihove komentare i iskustva. Treneri su bili odani, pomagali su sudionicima da dođu do zaključka, pustili su nas da se razvijemo. I razvili smo se, glatko i iskreno.” Erika Tóth

5.2.2. Alati i metodologije razvijeni u projektu BOND

5.2.2.1. Metodologija sudjelovanja ³⁷

Tijekom prve faze projekta BOND, Sveučilište u Córdoba razvilo je participativnu metodologiju orijentiranu na poticanje procesa spajanja i premošćivanja na teritorijalnoj razini i prilagodljivim različitim kontekstima. Bez obzira postoje li organizirane skupine poljoprivrednika ili postoje konsolidirane i aktivne skupine poljoprivrednika na nekom teritoriju, ova je **metodologija korisna za izgradnju ili jačanje procesa spajanja i za izradu ili jačanje strategija premošćivanja kako bi se kroz kolektivno djelovanje potaknulo osnaživanje poljoprivrednih organizacija.**

U prosincu 2018. i siječnju 2019. godine BOND je proveo nekoliko radionica u osam različitih zemalja, gdje su alati koje su primijenili poljoprivrednici predali i povezali kroz organizacije partnera BOND-a omogućili sudionicima da **identificiraju i raspravljaju o stavovima, ograničenjima i preprekama za poticanje kolektivnog djelovanja u njihovom kontekstu, kao i opisivanje društvene arene u kojoj bi mogli osmisliti strategije za poticanje procesa kolektivnog djelovanja** u svakoj zemlji. Te su samoanalize stavova, ograničenja i slabosti povezanih s kolektivnim djelovanjem postale temelj dizajna deset nacionalnih radionica kako bi se bolje odgovorilo na njihove potrebe i težnje i prevladalo ih.

Kao rezultat mađarske radionice identificirane su četiri glavne prepreke i ograničenja: (1) ograničenja regulatornih okvira; (2) prepreke u kulturnim stavovima; (3) procesi komercijalizacije i povjerenja i (4) upravljanje kolektivnim procesima. Svaka je tema dalje raščlanjena na podteme koje su prikupljene prema argumentima i glasovima danim za podtemu. Pod ograničenjima regulatornih okvira, nepodržane politike na nacionalnoj razini, razini EU-a i izvan EU-a dobile su veliku važnost, posebno nedosljednost, složenost i poteškoće regulatornih procesa, plus kvantitativna ograničenja propisa za male proizvođače koji ih sprečavaju da imaju dovoljne prihode za preživljavanje. Tržište orijentirano na velike

³⁷ “BOND Metodologija sudjelovanja” Posljednja izmjena 11. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/participatory-methodology/>

proizvođače bilo je drugo pitanje, jer trenutno čak i uredba favorizira velike industrijske proizvođače i ometa rad malih vlasnika i njihovu prerađivačku djelatnost.

U vezi s preprekama u kulturnim stavovima, istaknut je nedostatak raznolikosti u društvu, gospodarstvu i na farmama, s tvrdnjom da trenutni poljoprivredni model preferira jednoobraznost na štetu raznolikosti. Također, nedostatak suradnje i povjerenja među poljoprivrednicima i seoskim proizvođačima ograničava suradnju za osnivanje poljoprivrednih zadruga. U okviru upravljanja kolektivnim procesima spomenut je nedostatak kapaciteta i poduzetničkog upravljanja, zajedno s nedostatkom znanja i vještina za dobro upravljanje. Konačno, u pogledu procesa komercijalizacije i povjerenja, nedostatak vremena i kapaciteta identificiran je kao glavno ograničenje jer mali poljoprivrednici moraju sami provoditi sve procese, od proizvodnje do marketinga. Također, upitna su prava malih proizvođača koji prodaju na tržištu, podrijetlo proizvoda može biti neizvjesno jer oni mogu doći s veletržnica.

Učeci iz označenih zapreka i ograničenja, tri su mogućnosti identificirane kao daljnji koraci: raditi na izgradnji kapaciteta, poticati diverzifikaciju poljoprivredne kulture i razvijati podražavajuće, dosljedne propise. Predložena je strategija za jačanje postojeće mreže dioničara kako bi se poboljšala njihova dobra uprava i zagovaračka moć prema odlučnim vlastima i tijelima. Kao što je već spomenuto, ovo je dalo dobru polaznu osnovu za dizajn Nacionalne radionice.

5.2.2.2. Igraće tehnike³⁸

Resursi Bond Playfula uključuju iskustvene i participativne alate za olakšavanje otvorenog, empatičnog, suradničkog i kreativnog okruženja za međusobno povezivanje dioničara projekta i otkrivanje novih spoznaja o određenim pitanjima ili temama u pravcu stvaranja boljeg razumijevanja, strateških vizija i rješenja. Projekt je istraživao nove načine angažiranja poljoprivrednika i kreatora politike u aktivnostima koje pomažu olakšati razumijevanje i promovirati vezu između njih; konkretno, prijelaz između “igranja”, “igre” i “gamifikacije” kako bi se pružio elastičniji pristup poticanju izgradnje društvenog kapitala. Ovo novo sučelje omogućuje veće mogućnosti društvenog učenja i interakcija. **Pristup osmišljava bolje načine međusobne suradnje, pronalaženja zajedničkih rješenja i poticanja konstruktivnih saveza.** Pristup je holistički i participativan kako bi se osiguralo da se uzimaju u obzir potrebe dioničara.

Posebno, **BOND Serious Play je interaktivna i razigrana metoda za rješavanje problema i razvijanje vještina kritičkog mišljenja.** Primjena metode rezultira bogatim okruženjem koje omogućuje privlačno iskustvo spajanja. Bond Serious Play alat je koji je razvio Laboratorij za učenje disruptivnih medija Sveučilišta Coventry, a koji proizlazi iz metodologije LEGO® SERIOUS PLAY®, metodologije olakšavanja koju je napravila The Lego Group. Kako bi isprobali recepciju zaigranih metodologija sa stvarnim krajnjim korisnicima, u ovom slučaju pristup Lego Serious Playa (LSP), kao metode za raspravu o ozbiljnim konceptima i problemima poljoprivredne industrije, predstavljena je sesija Lego Serious Play u poludnevnoj radionici na

³⁸ “BOND Igraće tehnike”, Posljednja izmjena 11. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/bond-playful-resources/>

Gyüttment Farmers Festivalu u Mađarskoj (kolovoz, 2018. godine). Dvije voditeljice sa Sveučilišta Coventry koristile su sustav otvorenih poziva i sesija je bila na raspolaganju svim zainteresiranim članovima javnosti koji su sudjelovali na festivalu. Kasnije je ovo igračko sučelje primijenjeno na četiri okrugla stola za regionalne politike u Rumunjskoj, Poljskoj, Portugalu i Mađarskoj (vidi dolje), kao i u radionici za mlade poljoprivrednike organiziranoj u Norveškoj. Sve ove sesije s velikim su uspjehom izveli neprofesionalni voditelji: ljudi koji su otkrili metodu LSP kroz projekt BOND.

“Sviđa mi se koliko je ova metoda drugačija; okuplja ljude da traže nova rješenja, ima pozitivan pristup koji uopće nije dosadan, pa je pažnja svih spojena i stoga svi sudjeluju! Nije bilo teško biti voditelj, jer sam tijekom sesije dobio puno podrške od sudionika.” Boldizsár Horváth

5.2.2.3. Regulatorni okvir

Ova aktivnost, koju je provodilo udruženje Kislépték, prikupljala je načela, pravila, potporne mjere za olakšavanje kolektivnog djelovanja od značaja za poljoprivrednike kako bi se prevladala ograničenja i učinile ove informacije dostupnim poljoprivrednicima i organizacijama civilnog društva. Utvrđena su ograničenja i dobre prakse u različitim pravnim okruženjima, s naglaskom na podržavajuće zakonsko i regulatorno okruženje i odredbe posebne regulative u poljoprivrednom sektoru. Pravna terminologija i definicije proučavani su u odnosu na razliku između regulacije trgovine, poljoprivredne djelatnosti ili civilne djelatnosti, zadruženog regulatornog okruženja.

Da bi se istaknula neka pravna pitanja zajednička i Mađarskoj i Hrvatskoj, valja spomenuti da poslovna (poljoprivredna) djelatnost nije održiva, osim ako u konačnici ne osigurava dovoljne prihode za život, ako su njezini operativni troškovi veći od predvidivog prihoda. Dovoljan prihod za život ovisi ne samo o visini dohotka, već u velikoj mjeri, posebno u slučaju male proizvodnje, o opsegu operativnih troškova, porezima, državnoj potpori i doprinosima za socijalno osiguranje. Stoga su potrebni fleksibilni potporni propisi kako bi se definirala poljoprivredna djelatnost i kako bi se osigurala ekonomska i društvena održivost poljoprivrednika. Razlikovanje i diferencirano oporezivanje poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti podrazumijevaju primjenu nekoliko metoda i evidencija u isto vrijeme, što poljoprivredniku otežava poreznu upravu.

Posebni oblici oporezivanja obično su povezani s oporezivanjem privatnih osoba, ali postoje i drugi oblici. Dobar primjer za oporezivanje malih poduzeća (u nekim slučajevima za novoosnovana poduzeća) mogao bi biti takozvani ‘porez na mikro poduzeće’, koji se također može primijeniti na dohodak od poljoprivrede i pokreće porez na dobit. Štoviše, nedostaje diferencirana regulacija za male, srednje i velike proizvođače, male i velike prerađivače hrane i pružatelje ruralnih usluga. Stoga su potrebni propisi prilagođeni veličini malih poljoprivrednih proizvođača i prerađivača hrane.

Osim najboljih praksi i revizije regulatornog okruženja, studija sadrži i preporuke koje potencijalno mogu podržati zakonodavce u određenom pravnom kontekstu. Za daljnje čitanje, cjelovita studija može se naći na web mjestu projekta BOND³⁹.

5.3. ISPRIČAJ

5.3.1. Nacionalne tematske radionice ⁴⁰

Tijekom 2019. godine organizirano je 10 nacionalnih radionica s različitim dioničarima za rad na tri tematska područja: održiva poljoprivreda, pristup tržištima i održivost okoliša. Uključena su i druga srodna područja i teme kao što su: pristup kreditima, pristup prirodnim resursima, važnost koordiniranog djelovanja udruživanjem resursa i znanja, obiteljska poljoprivreda, pristup sjemenu, prava seljaka i razvoj zadruga.

5.3.1.1. Nacionalne radionice Mađarska

Dvije su nacionalne radionice organizirane u Mađarskoj pod pokroviteljstvom BOND-a s ciljem stvaranja kolektivnog djelovanja u cilju razvoja društvenih poduzeća s pozitivnim društvenim utjecajem na male poljoprivrednike. Obje radionice bile su usredotočene na tri tematska područja održivog uzgoja; pristup tržištu i održivost okoliša. Međutim, njihovi specifični ciljevi razlikovali su se prema očekivanom konačnom rezultatu radionica.

Prva **Nacionalna radionica o stvaranju profesionalnog kolektivnog djelovanja za društveno dobru ekonomiju** imala je za cilj uspostaviti zajednički temelj među dioničarima društvenog, institucionalnog i poljoprivrednog sektora kako bi se započela rasprava o mogućnostima buduće suradnje. Sudionici su bili istraživački instituti, članovi civilnog društva i uslužnog sektora, kao i donositelji odluka na visokoj razini. Radionica je uspješno identificirala glavne prepreke u razvoju društvenih poduzeća i s tim povezane mogućnosti poboljšanja; naglašena je potreba za prilagođenim propisima (namjena zemljišta, fleksibilna higijenska pravila za proizvodnju, oporezivanje) za društvenu ekonomiju i održivu poljoprivredu kako bi se poboljšalo učinkovito poslovanje tih poduzeća. Na kraju radionice dodijeljena je nagrada za zaštitni znak društvene farme među zadrugama i udrugama društvenih farmi.

Dok je prva radionica ugostila sudionike uglavnom iz znanstvenog sektora i sektora odlučivanja, druga **Radionica o društvenoj/zajedničkoj dobroj ekonomiji na selu** – uključivala je šire skupine dioničara kao što su poljoprivrednici, potrošači, udruge poljoprivrednika, prerađivači hrane i drugi sudionici lanca vrijednosti. Sudionici su predložili konkretne preporuke i ciljane razvojne mjere za društvena poduzeća. Ovaj događaj također je predstavio postojeće dobre prakse i različite oblike društvenih poduzeća i zadruga u Mađarskoj. Na primjer, Nyíregyházi Kosár Közösség (Nyíregyáza Basket Community) predstavio je svoju alternativu kratkom lancu opskrbe u obliku sheme kutija koja se šest godina radila u Nyíregyházi. Sudionici su naučili kako stvoriti, razviti takvo kolektivno djelovanje i koja

³⁹ Kislépték “BOND Regulatorni okvir” Posljednja izmjena 24. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/regulatory-framework/>

⁴⁰ “BOND Nacionalne radionice” Posljednja izmjena 24. travnja 2020 <https://www.bondproject.eu/project-activities/national-thematic-workshops/>

vrsta suradnje je potrebna od članova i potreban zakonski okvir. Táncoš Kert predstavio je svoje poljoprivredno gospodarstvo podržano zajednicom izgrađeno na permakulturnim principima. Naglasili su potrebu za lakšim higijenskim propisima za mala poduzeća. Kao primjer koristili su činjenicu da nisu mogli pokrenuti malu klaonicu iz svojih financija zajednice CSA jer nisu mogli dobiti potporu vlasti, jer se nisu pridržavali važećih propisa.

Sudionici dviju radionica identificirali su četiri glavna ograničenja za društvena poduzeća i predstavili srodne preporuke politike i mogućnosti za razvoj:

1. **Odsutna zakonodavna svijest (vidljivost) o društvenoj poljoprivredi i o društvenim poduzećima (društvena ekonomija):** Ovo je bila jedna od glavnih prepreka koju su sudionici utvrdili. Stoga su se dogovorili o stvaranju zakona specifičnog za društvenu ekonomiju zajedno s nacionalnom strategijom i uspostavljanju odgovornog vladinog tijela koje definira i podiže svijest javnosti o važnosti društvenih poduzeća.
2. **Obeshrabrujuće i često proturječne EU i nacionalne politike** (nepostojanje odgovarajućih higijenskih propisa za mala poduzeća, fokus konkurentnosti ZPP-a i fondova za ruralni razvoj): Kao odgovor na ovo ograničenje sudionici su preporučili dva glavna rješenja: (1) EU i nacionalno zakonodavstvo trebalo bi poticati i stvarati poticaje za mala poduzeća u obliku ciljanih subvencija, fleksibilnih higijenskih propisa, korištenja zemljišta, zapošljavanja i lakših administrativnih opterećenja; (2) Harmonizacija EU i nacionalnih politika i regulatornih mjera kako bi se povećao broj i učinkovitost društvenih poduzeća.
3. **Nova poduzeća nije financijski podržala vlada:** Jednoglasno je dogovoreno da vlada treba poticati osnivanje novih poduzeća u obliku subvencija, poreznih olakšica i sredstava od samog početka (u fazi pred-financiranja).
4. **Nedostatak javne vidljivosti društvenih poduzeća:** Napravljeno je nekoliko prilika za rješavanje ovog problema. Prije svega, uvođenje nacionalnog označavanja za društvena poduzeća (zaštitni znak) bilo bi presudno za potvrđivanje njihovog pozitivnog društvenog učinka i također za povećanje svijesti potrošača. Također, u cijeloj zemlji treba organizirati komunikacijske kampanje o prednostima društvenih poduzeća. Kriteriji prihvatljivosti trebaju se uvesti za društvena poduzeća koja se okreću oko četiri međusobno povezana čimbenika kako bi se društveni utjecaj povezao sa zaštitom okoliša: održivost okoliša, društveno dobro, razvoj zajednice i etičko ponašanje. Nadalje, trebalo bi uvesti procjenu društvenog utjecaja kako bi se pratila aktivnost društvenih poduzeća.

Okvir: Ekonomija solidarnosti

Pojam ekonomija solidarnosti pojavio se 1980-ih i čak ni danas nema jedinstvenu definiciju. Ekonomija solidarnosti želi transformirati trenutno dominantni kapitalistički sustav potaknut paradigmatom stalne potrošnje i beskonačnog rasta, u onaj koji promiče gospodarsku suradnju izgrađenu na načelima **ekonomske demokracije** i **ekološke održivosti**. Takvi oblici ekonomske suradnje postojali su prije pojma solidarne ekonomije: zaklade, javna neprofitna poduzeća, zadruge ili društvena poduzeća. Stoga ekonomija solidarnosti daje okvir, a ne novi ekonomski model. S ovog gledišta, primjena ideje solidarne ekonomije danas znači proces stjecanja praktičnog iskustva, zajedničkog učenja, strateškog planiranja i inovacija u vezi s demokratskim i održivim načinima organiziranja gospodarstva.

Danas međunarodne istraživačke mreže koje se bave demokratskim i održivim ekonomskim oblicima koriste sveobuhvatni pojam 'ekonomija društvene solidarnosti' (SSE), razlikujući između 'društvenog poduzeća', 'zadruga' ili 'društvene ekonomije' koji se odnose na određene ekonomske oblike te pojam 'ekonomija solidarnosti', koji uključuje sistemski program transformacije.

Okvir: Društvena ekonomija

Pojam je nastao u Francuskoj u 19. stoljeću - tada su ga prihvatile druge zemlje, uglavnom europske, a posebno zemlje EU; oni uglavnom gledaju na "društvenu ekonomiju" sa stajališta zapošljavanja i društvene politike. Trenutno je jedna od prihvaćenih definicija da se društvena ekonomija sastoji od raznolikosti poduzeća i organizacija kao što su zadruga, udruge, zaklade i društvena poduzeća, ujedinjena oko prvenstva ljudi i društvenog cilja nad kapitalom, demokratska upravljanja, solidarnosti i ponovnog ulaganja većine dobiti za postizanje ciljeva održivog razvoja".⁴¹

U Mađarskoj se širenje koncepta može povezati s pristupanjem EU, dok je također tipično usvajanje međunarodnih definicija koje ističu zajedničku prisutnost socijalnih, društvenih i ekonomskih ciljeva i funkcija u sektoru te njihovu ulogu u zapošljavanju - prvenstveno u skladu s pristupima EU. Istodobno je važno da se definicije u Mađarskoj često smatraju sinonimima neprofitnog sektora, a državne organizacije nisu isključene iz definicije⁴².

5.3.1.2. Nacionalna radionica u Zagrebu, Hrvatska

Objašnjenje o regenerativnoj poljoprivredi

Legacoop Agroalimentare organizirao je, u suradnji s Hrvatskim poljoprivrednim zadrugama i udrugama, Nacionalnu radionicu na Tehnološkom polu i centar Mariapolis Faro u Križevcima (Zagreb, Hrvatska). Fokus događaja bio je regenerativna poljoprivreda kao metoda za restrukturiranje tla i poboljšanje njegovih proizvodnih kapaciteta koji bi se, u suprotnom, u trenutnim stopama potrošnje iscrpili tijekom sljedećih 60 godina.

Tijekom radionice predstavljena su različita iskustva, od različitih malih biodinamičkih farmi do složenijih struktura, poput zadruga za proizvodnju žitarica i govedine s izvozno-uvoznim odnosima s Europskom unijom i drugim zemljama svijeta. Talijansko iskustvo zadruga Torri Superiore u Liguriji i napredna norveška suradnja u sakupljanju mlijeka, mesa i žitarica prikazani su kao zanimljivi modeli suradnje. Tijekom tri dana sudionici su imali priliku razmijeniti ideje i iskustva o regenerativnoj poljoprivredi i razvoju zajednice te izgraditi zajedničku viziju kao kolektiv. Radionica se trećeg dana završila praktičnim slučajem u kojem se pokušalo izraditi akcijski plan za revitalizaciju ruralnog sela *Vojakovac*. Akcijski plan izgrađen je oko tri glavna područja:

1. **Kolektivno djelovanje i razvoj zajednice:** Sudionici su se složili da je organiziranje događaja ili radionica za podizanje svijesti o prednostima održivog uzgoja i kolektivnog djelovanja putem poljoprivredničkih grupa, udruga i zadruga ključno za kolektivno djelovanje. U međuvremenu je najvažnije dijeljenje pozitivnih priča koje mogu utjecati i promijeniti način razmišljanja o suradnji, zajedno s naglaskom na mrežnim alatima i korištenju društvenih medija za mobilizaciju mladih na važnost lokalnih zajednica. Također, naglašeno je da se od malih nogu treba promovirati

⁴¹ "Društvena ekonomija", Posljednja izmjena 24. travnja, 2020 <https://www.socialeconomy.eu.org/>

⁴² Futó Péter, Hanthy Kinga, Lányi Pál, Mihály András, Soltész Anikó "A szociális gazdaság jelene és jövője Magyarországon" Nemzeti Felnőttképzési Intézet: 2005

obrazovanje o važnosti solidarnosti, suradnje i međusobne razmjene među poljoprivrednicima o održivoj poljoprivredi i razvoju zajednice.

2. **Stvaranje povoljnog okruženja:** Ovo se odnosi na aktivnosti zagovaranja koje su pokrenule poljoprivredne zajednice koje im omogućavaju sudjelovanje u procesima donošenja odluka kako bi se oblikovala pravila o održivoj poljoprivredi i stvorili poticaji za poljoprivrednike koji koriste dobre prakse. U tu svrhu mora se postići stvaranje reprezentativnih grupa malih poljoprivrednika na nacionalnoj i EU razini kako bi se privukle investicije za razvoj lokalnih zajednica i općina.
3. **Specifične akcije za unapređivanje održivog uzgoja i regenerativne poljoprivrede:** Ovo je uključivalo organizaciju informativnog dana o regenerativnoj poljoprivredi i stvaranje centra za širenje dobrih poljoprivrednih praksi. Razvoj novih alata za zelenu tehnologiju i stvaranje mrežnog popisa dobrih poljoprivrednih modela također su bili važni. Poticanje žena da sudjeluju u poljoprivredi također se smatra važnim; razmjenom dobrih primjera farmi koje vode žene.

Sudionici su se složili osnovati radnu skupinu za promicanje i provedbu regenerativne poljoprivrede u zemlji, počevši od svojih zajednica i baveći se informacijama, obrazovanjem i izradom demonstracijskih parcela. Sudionici su odmah započeli s radom na gore spomenutom akcijskom planu i pohađali su dodatnu edukaciju o regenerativnoj poljoprivredi te su korak bliže tome da postanu akreditirani Savory Hub⁴³. Sada rade na modelu certificiranja kao dio poslovne strategije Savory središte. Štoviše, Ekološka udruga Vojakovac priprema se za projekt LIFE čija je svrha uspostavljanje centra za regenerativnu poljoprivredu, istraživanje i promicanje praksi u Hrvatskoj.

Okvir: Regenerativna poljoprivreda je pristup očuvanju i rehabilitaciji prehrambenih i poljoprivrednih sustava. Fokusira se na regeneraciju gornjeg sloja tla, povećanje biološke raznolikosti, poboljšanje vodnog ciklusa, poboljšanje usluga ekosustava, potporu biosekvencijama, povećanje otpornosti na klimatske promjene i jačanje zdravlja i vitalnosti poljoprivrednog tla. Praksa uključuje recikliranje što više poljoprivrednog otpada, dodavanje kompostiranog materijala iz izvora izvan farme i korištenje životinja u njihovom prirodnom ponašanju kako bi se poboljšali svi pozitivni ishodi metode. Prema definiciji Terra Genesis International, regenerativna poljoprivreda sustav je poljoprivrednih principa i praksi koji povećava biološku raznolikost, obogaćuje tlo, poboljšava sliv voda i poboljšava usluge ekosustava. Istodobno, nudi povećane prinose, otpornost na klimatsku nestabilnost i veće zdravlje i vitalnost za farme i uzgajivačke zajednice.⁴⁴

5.3.2. Okrugli stol za regionalnu politiku u Mađarskoj

BOND je organizirao četiri okrugla stola za regionalnu politiku⁴⁵ (u Rumunjskoj, Poljskoj, Portugalu i Mađarskoj) s ciljem razvijanja veza i odnosa između poljoprivrednika, 'skupina upravitelja zemljišta' i kreatora politike te ostalih ključnih dioničara, na svim razinama (od lokalne, do regionalne, nacionalne i razine EU-a). Oni mogu olakšati međusobno razumijevanje različitih stvarnosti (a ponekad i oprečnih svjetonazora, logike i interesa) i rezultirati

⁴³ Institut Savory najpoznatiji je globalni pokret poljoprivrednika i upravitelja zemljišta u regenerativnoj poljoprivredi. 'Hubs' (središta) su mjesta za obuku, učenje i demonstraciju holističkog menadžmenta. "Savory Hub" Posljednja izmjena 24. travnja, 2020 <https://savory.global/our-network/>

⁴⁴ "Regenerativna poljoprivreda" Posljednja izmjena 24. travnja 2020 <http://www.regenerativeagriculturedefinition.com/>

⁴⁵ "BOND Okrugli stol za regionalnu politiku" Posljednja izmjena 25. travnja, 2020 <https://www.bondproject.eu/project-activities/regional-policy-roundtables/>

koordiniranim djelovanjem. Tijekom okruglih stolova korištene su participativne metode kao nova sučelja, alati i platforme za međusobno razumijevanje i izgradnju saveza.

Okrugli stol za regionalnu politiku koji je u Mađarskoj organizirao Védegylet pod nazivom "Kolektivna akcija za zeleno javno ugostiteljstvo temeljeno na kvalitetnoj hrani" održao se 4.-5. veljače 2020. u Budimpešti, Mađarska. Više od 40 sudionika predstavljalo je raznolik izborni krug kao što su organizacije poljoprivrednika, organizacije civilnog društva, zdravstvene ustanove, privatna poduzeća, pravni stručnjaci; ta raznolikost i njihovo aktivno sudjelovanje uistinu su obogatili razmjenu oba dana. Stručnjaci iz Brazila, Mađarske, Italije, Španjolske, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva i Švedske podijelili su svoje stvarnosti, postignuća i izazove povezane s održivim školskim menzama.⁴⁶ Tijekom dva dana sudionici su imali mogućnost razmjene, rasprave, umrežavanja i zajedničkog kreiranja preporuka za politike.

Okrugli stol za regionalnu politiku pružio je prostor sudionicima da razviju preporuke o zelenom javnom ugostiteljstvu. Četiri glavne grupe politika diferencirane su na temelju izazova koje su identificirali sudionici, a svaka sadrži specifične preporuke i mjere koje uključuju i ciljaju relevantne skupine dioničara:

Politička grupa 1 - Političke preporuke usmjerene na primarni sektor i proizvodnju hrane

Ova grupa nastala je kao odgovor na nedostatak sposobnosti i motivacije poljoprivrednika da se organiziraju ili spoje u kolektiv što poljoprivrednicima otežava postizanje količinskih ciljeva javnih ugostitelja. Štoviše, koristi organske poljoprivredne proizvodnje nisu dobro priopćene poljoprivrednicima na nacionalnoj i regionalnoj razini.

Sljedeće su preporuke razvijene za rješavanje ovog problema:

- zatražiti ciljanu, redovitu vladinu potporu poljoprivrednicima da svoju proizvodnju pretvore u organsku;
- stvoriti povoljno okruženje (putem financiranja) za postojeće organizacije organskih poljoprivrednika i pojedinačne organske poljoprivrednike za stvaranje lokalnih i teritorijalnih komercijalnih kolektiva koji mogu pomoći u pružanju kvalitetne svježe hrane koja udovoljava količinskim očekivanjima javnih ugostitelja;
- stvoriti pilot programe (ili podržati vidljivost postojećih programa) na općinskoj razini koji povezuju organsku opskrbu hranom i javno ugostiteljstvo;
- podržati stvaranje lokalnih središta za hranu na temelju teritorijalnih karakteristika (npr. centar Kecskemét za svježe voće i povrće, Szeged središta za slatkovodnu ribu).

Politička grupa 2 – Političke preporuke usmjerene na regulatorni sustav

Sljedeći glavni izazovi pomogli su formiranju ove grupe: nepodržani fiskalni sustav, visok PDV na hranu, nedostatak slobodnog izbora prehrane, teški i neobavezni administrativni zahtjevi i tereti za poljoprivrednike/male poduzetnike i ugostitelje. Pojavile su se sljedeće preporuke:

- revizija postojeće terminologije o javnoj prehrani uključivanjem relevantnih dioničara;
- smanjenje PDV-a na hranu;

⁴⁶ Video snimke možete pogledati ovdje: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLINV22WU49K-fu2HrD0ZxIH-1ibk8ti3E>

- smanjenje administrativnog tereta za male poljoprivrednike i ugostitelje pojednostavljenjem i usklađivanjem različitih propisa;
- usklađivanje rada različitih stručnjaka za hranu (npr. dijetetičara, kuhara ili službenika za održivost);
- slobodan izbor prehrane ukidanjem prehrambenih propisa o mesu;
- podrška infrastrukturnim potrebama zelenog ugostiteljstva stvaranjem vodiča za posebne kuhinje u školama i bolnicama.

Politička grupa 3 – Političke preporuke usmjerene na obrazovanje, komunikaciju i širenje

Tijekom okruglog stola uočena su pitanja ograničenih kompetencija, ograničenog obrazovanja i komunikacije na različitim razinama odlučivanja. Na temelju tih zaključaka razvijene su sljedeće preporuke:

- pružanje vladine potpore financiranjem i javnim obrazovanjem; razviti obrazovne materijale, smjernice o zelenom ugostiteljstvu i prehrani; uključiti javnu prehranu i zdravu prehranu u školski program; osigurati obrazovanje i obuku roditelja i učitelja;
- podržati obuku i obrazovanje ugostitelja i kuhinjskih radnika kroz specifično stručno osposobljavanje;
- stvoriti nacionalno savjetovanje o javnoj prehrani kako bi se poboljšala javna rasprava o njegovoj važnosti;
- stvoriti mehanizme povratnih informacija za sve dioničare javnog ugostiteljstva, te društvena poduzeća i poljoprivrednike;
- promicanje javne prehrane i zdrave prehrane za državne radnike i javne službenike;
- pokrenuti kampanje komunikacije i podizanja svijesti o zdravoj prehrani;
- podržati stvaranje tehničkih savjetodavnih sustava za nadmetanje i pisanje prijedloga za javne ugostitelje.

Politička grupa 4 – Političke preporuke usmjerene na upravljanje

Kao odgovor na korupciju, rastuću sklonost zadovoljavanju interesa velikih ugostiteljskih poduzeća, nedostatak financiranja na lokalnoj razini i centralizirani proces donošenja odluka, sudionici su identificirali sljedeće preporuke za djelovanje:

- stvoriti mehanizme ili otvorene platforme koje osiguravaju uključivanje interesa i mišljenja svih dioničara javnog ugostiteljstva u proces donošenja odluka (roditelja, učenika, poljoprivrednika, pravnika, dijetetičara);
- učiniti dobre primjere vidljivima putem mrežnih i izvan-mrežnih platformi; na primjer, posjete farmama, školske vrtove (npr. Inicijativa Nyitott Kertek/Open Gardens⁴⁷)
- imati jasne kriterije održivosti i ciljeve u javnoj ugostiteljstvu, poput smanjenja otpada, utjecaja na okoliš i troškova, pravedne plaće;
- poticati i stvarati poticaje za mala poduzeća putem ciljanih subvencija, fleksibilnih higijenskih propisa, korištenja zemljišta, zapošljavanja i lakših administrativnih opterećenja;

⁴⁷ "Open Gardens" Posljednja izmjena, 13. lipnja 2020 <http://nyitottkertek.hu/>

- definirati realne i jednostavne ciljeve za lokalnu zdravu prehranu - ovisno o potrebi zemlje (100% organska hrana ili 85% organska hrana);
- osigurati koherentnost i usklađenost politika na svim razinama od razine EU do općinske razine.

Tijekom prvog dana, provedena je igraća sesija **Legu Serious Play** (vidi u poglavlju Nauči) i potpisan je **Memorandum razumijevanja** (vidi u poglavlju Formalizacija sporazuma s različitim izbornim jedinicama: Memorandum o razumijevanju).

“Jako mi se svidio profesionalni rad glavnog organizatora, adekvatan odabir sudionika koji su stvarno pomogli razumjeti problematiku, predstavljena su rješenja u različitim kontekstima. Sve u svemu, bio je to ohrabrujući, pozitivan događaj u kojem se može postići napredak - na osobnoj, ali i na profesionalnoj razini, budući da je to bila fantastična prilika za umrežavanje.”

Okvir: Održive zelene školske menze

Zašto su važni zelena javna nabava i zeleno ugostiteljstvo?

- radi uštede energije: Smanjen globalni prijevoz,
- za relokalizaciju opskrbnih lanaca, što stoga doprinosi smanjenju emisija stakleničkih plinova,
- za očuvanje zemlje: zadržavanje poljoprivrednika u poljoprivredi,
- za stabilizaciju ruralne zajednice: povećana održivost poljoprivrede i srodnih aktivnosti,
- za poboljšanje povjerenja i regionalne kohezije putem ruralno-urbanih veza,
- za povećanje dosljednosti i odgovornosti u lokalnom upravljanju,
- za revitalizaciju poljoprivredne zajednice podržavanjem sredstava za život proizvođača,
- za poboljšanje lokalne kulinarske kulture promocijom lokalnih proizvoda,
- za pridonošenje sigurnosti hrane povećanim pristupom svježoj, hranjivoj i manje obrađenoj hrani,
- za povećanje suvereniteta hrane zamjenom uvoza,
- za povećanje zadržavanja regionalnog dohotka stvaranjem lokalnog tržišta,
- za stvaranje zelenijeg gospodarstva razvijanjem novih i neovisnih tržišta,
- za povećanje udjela organskih proizvoda, podržavajući tako male lokalne poljoprivrednike,
- kako bi se izbjegla konzumacija ribe i morskih proizvoda iz iscrpljenih zaliha,
- za promoviranje povećane ponude u biljnim jelovnicima,
- kako bi se izbjeglo rasipanje hrane i poboljšalo cjelokupno gospodarenje otpadom,
- kako bi se izbjegla uporaba predmeta za jednokratnu upotrebu,
- za smanjenje potrošnje energije u kuhinjama i automatima,
- za smanjenje potrošnje vode u kuhinjama.

Slika: © Járđány Bence / Greenpeace Mađarska

Zelena javna nabava Europske unije (GPP) dobrovoljni je instrument s ključnom ulogom u naporima EU-a da postane gospodarstvo s učinkovitijim resursima. Može pomoći u stimuliranju kritične mase potražnje za održivijim robama i uslugama kojima bi inače bilo teško pristupiti tržištu. GPP je stoga snažan poticaj za eko-inovacije, a u tome glavnu ulogu igra zeleno javno ugostiteljstvo.

Da bi bio učinkovit, GPP zahtijeva uključivanje jasnih i provjerljivih okolišnih kriterija za proizvode i usluge u postupak javne nabave. Europska komisija i niz europskih zemalja izradile su smjernice u ovom području u obliku nacionalnih kriterija za javno nadmetanje. I dalje ostaje izazov povećanja prihvaćanja od strane više tijela javnog sektora, tako da GPP postaje uobičajena praksa. Kao i izazov osiguranja da su zahtjevi zelene nabave donekle kompatibilni između država članica - pomažući tako u stvaranju jednakih uvjeta koji će ubrzati i pomoći u pokretanju jedinstvenog tržišta za ekološki prihvatljive proizvode i usluge.

Javna nabava za bolji okoliš⁴⁸ i Kupujmo zeleno! - Priručnik o zelenoj javnoj nabavi u osnovi su smjernice Komisije o tome kako smanjiti utjecaj na okoliš uzrokovan potrošnjom u javnom sektoru i kako koristiti GPP za poticanje inovacija u tehnologijama, proizvodima i uslugama zaštite okoliša. Na razini EU-a, Europska komisija postavila je indikativni cilj da do 2010. godine 50% svih postupaka javnog nadmetanja bude zeleno, pri čemu 'zeleno' znači u skladu s odobrenim zajedničkim temeljnim kriterijima EU-a za javno nadmetanje.

Samo se ti dokumenti i politike odražavaju na zeleno javno ugostiteljstvo; u EU ne postoje posebne smjernice o zelenom javnom ugostiteljstvu. Međutim, FAO je objavio Okvir za školsku hranu i prehranu⁴⁹ u 2019. godini čiji je cilj podržati zemlje, vlade i institucije u razvoju, transformiranju ili jačanju politika, programa i drugih mjera zasnovanih na školama ili važnim za školama za pojačani i sinergijski utjecaj na prehranu, prehranu djece i adolescenata, društveno-ekonomski razvoj zajednice i lokalnu hranu sustava. Također, FAO je izradio prateći informativni list o održivoj lokalnoj nabavi kako bi podržao različite dioničare u uspostavljanju i poduzimanju javnih shema i procesa nabave hrane.

Postoje europski gradovi potpisnici zelenog javnog ugostiteljstva, poput **Kopenhagena** ili **Mouans Sartouxa**. U Kopenhagenu se 89% hrane, a u Mouans Sartouxu 100% hrane pripremljene u javnim menzama - dnevnim vrtićima, staračkim domovima, školama - osigurava s organskih farmi, što podržava lokalne proizvođače, razvoj organskih lanaca opskrbe i jačanje ruralnih područja u gastronomiji. Naglasak u prehrani preusmjerio se na manje mesa, više sezonskog povrća, voća, pekarskih proizvoda, konzerviranja, fermentacije, smanjenja otpada od hrane.

Drugi primjer je **Švedska** gdje je općina Södertälje pokrenula program Dijeta za zeleni planet, koji uvodi ukusnu i zdravu prehranu u vrtiće, osnovne škole, srednje škole, ustanove za starije ljude koji koriste lokalno proizvedene organske proizvode s više povrća i manje životinjskih proizvoda te minimaliziraju ostatke. **Škotska** je razvila vrlo uspješnu, prvu nacionalnu politiku o hrani i piću 2009. godine koja je iz temelja promijenila prehranu i odnos prema prehrani u škotskim školama i vrtićima. Rezultat je bio rekordan promet od 14,3 milijarde funti u 2013. godini i porast od 24% od 2008. godine. Politiku je slijedio još ambiciozniji Zakon o dobroj hrani u 2020. godini koji pruža zakonski okvir za napore Škotske da promovira zdravije i održive lokalne proizvode.

U Europi postoje specifičnije usmjereni projekti zelenog ugostiteljstva, poput Alberta SAS-a u Italiji. Uspješno su razvijali i vodili projekte za uvođenje svježe ribe u škole, bolnice i domove za njegu. Pokrenute edukativne i prehrambene kampanje koje je promovirala regija Marche u Italiji, poput "Jedite dobro, budite fit poput ribe", "Svježa riba u školi i bolnicama" imaju za cilj razviti najbolje prakse i modele za konzumaciju svježe ribe u regiji.

5.3.3. Formalizacija sporazuma s različitim izbornim jedinicama: Memorandumi o razumijevanju⁵⁰

Jedan od rezultata projekta BOND bila je izrada posebnih sporazuma u obliku **osam "Memoranduma o razumijevanju" (MoR) za kolektivno djelovanje u određenim poljima, koje će se provoditi tijekom i nakon završetka projekta**. Memorandumi su dogovoreni između grupa poljoprivrednika/upravitelja zemljišta, ostalih ključnih dioničara i kreatora politike. Kako bi identificirao potencijalne zemlje i partnere za MoR, udruga Kislépték izradila

⁴⁸ "Javna nabava za bolji okoliš" Posljednja izmjena 24. travnja, 2020 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0400>

⁴⁹ FAO. "Okvir za školsku hranu i prehranu" Posljednja izmjena 24. travnja, 2020 <http://www.fao.org/3/ca4091en/ca4091en.pdf>

⁵⁰ "BOND Memorandum razumijevanja" Posljednja izmjena 24. travnja, 2020 <https://www.bondproject.eu/memorandum-of-understanding/>

je istraživanje⁵¹ kao početni korak, koje je uključivalo više od sto ljudi iz 20 različitih zemalja tijekom Međuregionalnog foruma u Córdoba.

Na okruglom stolu za regionalnu politiku koji je organizirao Védegylet u Mađarskoj, osam je organizacija potpisalo Memorandum o razumijevanju s ciljem promicanja društvene ekonomije, rješavanja ekoloških i društvenih izazova poljoprivrede, ruralnog preživljavanja i zelene javne prehrane u Mađarskoj. Svrha mađarskog MoR-a je olakšati, podržati i ojačati koordinaciju zajedničkih aktivnosti s ciljem poboljšanja društvene i ekonomske održivosti okoliša, uključujući društvenu ekonomiju, lokalne prehrambene sustave i kratki lanac opskrbe. Organizacije su bile: Udruženje etničkih narodnih učilišta, Udruga Kemence, Mađarska udruga društvenih farmi, Védegylet, Nacionalna poljoprivredna komora, Udruga Kislépték, Mađarska dobrotvorna služba Malteškog reda i Nacionalni institut za strateška istraživanja.

Potpisan je još jedan memorandum o razumijevanju između mađarskih i rumunjskih organizacija s ciljem da se istakne njihov oblik kolektivnog djelovanja, njihova suradnja u organiziranju i/ili sudjelovanju u posjetima farmi za poljoprivrednike, obrtnike bilo koje dobi, posebno koji rade na malom poljoprivrednom gospodarstvu i imaju ograničen pristup za suvremeno i raznoliko znanje. Namjera strana je proširiti ovu suradnju koja uključuje više farmi i poljoprivrednika i stvoriti mrežu. Trenutno Memorandum o razumijevanju potpisuju Kislépték, Eco Ruralis, Nagykovács (Živa Tisa, Mađarska) i Ferma Ecologica Topa (Rumunjska).

U Hrvatskoj su potpisana dva Memoranduma o razumijevanju. Prvi je potpisan između Ekološke udruge Vojakovac i grada Križevaca s ciljem podrške boljem donošenju politika i zakonodavstvu za prehrambeni i poljoprivredni sektor u Hrvatskoj radi poboljšanja pristupa tržištu; razviti, promovirati i ojačati zajedničke akcije povezane s više uključenim i učinkovitijim poljoprivrednim i prehrambenim sustavima koji jačaju obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo i podržavaju održive poljoprivredne prakse poput agroekologije. Drugi MoR potpisali su Ekološka udruga Vojakovac, OPG Ivana Kekeza i OPG Nikoline Pokupec s ciljem razvijanja zajedničke vizije i načina suradnje za postavljanje centra regenerativnih poljoprivrednih metoda u kojima obiteljske farme dvaju predstavnika preuzimaju posao kao pilot farme radi postizanja ovih ciljeva.

6. Učinak aktivnosti BOND-a u Mađarskoj i Hrvatskoj

Proveli smo pojedinačne razgovore s deset mađarskih i hrvatskih predstavnika BOND-a kako bismo stekli bolji uvid u to što cijene u aktivnostima BOND-a, što je bilo korisno za njih i njihove organizacije te kako je projekt promijenio njih i njihove organizacije.

Najcjenjenija aktivnost BOND-a bila su **Studijska putovanja**, a prema intervjuima, aktivnost je također utjecala na sve predstavnike. Sudionici su naglasili važnost umrežavanja i povezivanja u takvim okolnostima s drugim istomišljenicima, poznavanja njihovih osobnih motivacija i crpljenja snage i nadahnuća iz slušanja zanimljivih priča iz drugih dijelova Europe, kako bi se

⁵¹ Rezultat ankete možete pronaći ovdje: https://www.bondproject.eu/wp-content/uploads/2019/01/MoU_Survey_Report_20181130_EN_FF.pdf

povećao osjećaj da “nismo sami u ovome” - osjećaj pripadnosti široj zajednici. Uz osobni razvoj koji su katalizirala studijska putovanja, sudionici su naglasili veliku korisnost u otkrivanju, iz prve ruke, raznolikosti dobrih primjera kolektivnog djelovanja u koje je uključeno mnoštvo različitih dioničara i biti u mogućnosti razgovarati o njima izravno sa samim ljudima operativnih i vodećih uspješnih primjera suradnje. Intervjuirani su također izjavili da su studijska putovanja bila vrlo dobro organizirana, a odabir predstavljenih inicijativa uistinu je prikladan, jer su sudionici lako mogli povezati te različite primjere sa svojom stvarnošću i napraviti usporedbe. Ovaj je uvid važan jer su intervjui ponukali sudionike da razmisle o vlastitoj situaciji i kako detaljnije prilagoditi dobre primjere koji su istraženi tijekom studijskog putovanja. Imati izravnu vezu i mogućnost rješavanja dvojbi i zabrinutosti oko različitih pitanja, zasigurno je bio još jedan element studijskih putovanja koji je bio vrlo koristan za njihovo iskustvo učenja.

Prema odgovorima predstavnika, ne samo da su njihova znanja o različitim oblicima kolektivnog djelovanja značajno porasla, već sada svi oni shvaćaju važnost studijskih putovanja i njihov utjecaj na različitim razinama i na različite aspekte svog rada i organiziranja. Tvrdili su da su na ovim studijskim putovanjima stekli dovoljno znanja da pokrenu promjenu u svojoj organizaciji, o tome “kako se povezati i stvoriti zajednički cilj, stvoriti veze, sinergijski raditi, postići svoje ciljeve”.

Ta je perspektiva pojačana na **Međuregionalnom forumu** gdje su sudionici imali priliku otkriti raznolikost stvarnosti, borbi i izazova u drugim zemljama i načine kako ih prevladati. Otkrili su da ih ohrabruje i visoko motivira razmjena iskustvenog znanja s velikim brojem sudionika iz cijele Europe. Otkrili su kako se oblici poljoprivredne suradnje razlikuju od zemlje do zemlje, ali svi su korisni za učinkovitost.

“Saznao sam da imamo slične poteškoće po cijeloj Europi, čak i ako smo iz različitih zemalja s različitim povijestima. Moramo biti jedinstveni i zajednički djelovati na pitanjima važnim za sve nas!”

Sljedeći aspekt koji vrijedi spomenuti su dva popratna događaja: zamjena sjemena i poljoprivredno tržište - svi sudionici su izuzetno pozitivno primili ta dva događaja.

Daljnja aktivnost koja je imala velik utjecaj na predstavnike bilo je **Treniranje Trenera (TT)**. Sudionici su bili željni naučiti različite metodologije i alate o temama relevantnim za sebe i svoju organizaciju (stilovi vodstva, emocionalni prostori, komunikacija, izrada akcijskog plana) i u kojima su osjećali da su bili loši prije TT-a. Stvarno su cijenili praktične i lako upotrebljive metodologije i alate te mogućnosti učenja koje je stvorilo TT. Činjenicu da su voditelji dobro vodili sudionike tijekom cijelog procesa dizajniranja koji su doveli do izrade akcijskog plana, većina njih je proslavila.

Tri predstavnika koja su obučavana o TT koje je izvodio FAO tim imala su mogućnost da sama omoguće sesije TT, na mađarskom jeziku u Mađarskoj, uz podršku tima FAO. Ovaj praktični element bio je koristan na tri razine: prvo, predstavnici su mogli utvrditi stečeno znanje tako što su oni bili ti koji su prikazivali sadržaj obuke – *kao što kaže latinska poslovice: “učimo poučavajući”*. Drugo, bila je to izvrsna prilika za predstavnike da preuzmu ulogu facilitatora, a

pritom su imali podršku profesionalnog tima iz FAO-a; ovo je ojačalo ne samo utjecaj već i održivost projekta jer je cilj TT-a osposobiti voditelje ili trenere koji svoje znanje mogu prenositi i koji mogu širiti stečeno znanje široj javnosti. I treće, olakšavanje treninga na lokalnom jeziku (u ovom slučaju mađarskom), a ne na engleskom, otvorilo je mogućnost uključivanja polaznika s jezičnim barijerama, a time i povećanja broja korisnika.

Neki od sudionika imali su priliku isprobati **Igraće tehnike** bilo na Gyüttment festivalu u Mađarskoj, bilo na treningu prvaka u igrama u Coventryju ili na okruglom stolu za regionalnu politiku u Mađarskoj. Svi su bili jako zadovoljni ovim interaktivnim i razigranim metodama za rješavanje problema i razvijanje vještina kritičkog mišljenja. U slučaju BOND Playful Lego, temeljenog na LEGO Serious Playu, jako im se sviđjelo kako je metodologija kombinirala visoko profesionalne i humane pristupe, način na koji je pobudila entuzijazam i angažirala sve u procesu zajedničkog razmišljanja. Smatrali su da je to pozitivan pristup, u kojem svi kreativno sudjeluju i uče aktivno slušati drugoga.

Na mađarskom okruglom stolu za regionalnu politiku, dva predstavnika bila su voditelji sesije te su koristili inovativnu igraču tehniku za razmjenu ideja između različitih dioničara prisutnih na okruglom stolu. Oboje su posvjedočili da je bilo ugodno iskustvo olakšati sjednicu, jer je bilo vrlo participativno i stoga su ljudi koji su sudjelovali odradili većinu posla. Uspjeh ove metode potkrepljivala je činjenica da bi je svi predstavnici koji su isprobali ove metode ponovno koristili u svojoj organizaciji.

Nacionalne radionice organizirane u dvije zemlje imale su sličnosti i razlike. Hrvatski predstavnici pokazali su vrlo angažiran i aktivan stav; ne samo da je svih pet sudjelovalo u radionici, već su troje bili i organizatori trodnevnog događaja.

Prema njihovim riječima, organiziranje vlastite radionice na temu koja im je bila važna bila je istovremeno vrlo zahtjevna, ali inspirativna prilika. Predstavnici su imali priliku predstaviti vlastite praktične primjere rada njihovih udruga, kao i dijeljenje, razmjenu i razgovor s međunarodnim sudionicima i drugim relevantnim dioničarima, poput općinskih sudionika i pravnih stručnjaka. Sudionici su ovo smatrali katalizatorom na temu regenerativne poljoprivrede u njihovom nacionalnom kontekstu. Potaknula je promjene i ideje sada prelaze na višu razinu ostvarenja suradnje između sudionika zainteresiranih za slične koncepte.

Jedna predstavnica koja je bila aktivno uključena u Mađarsku nacionalnu radionicu rekla je da je uspostavila nove mrežne kontakte, a događaj joj je pomogao da vidi i razumije druge sustave kriterija i zašto je bilo korisno spojiti razne kriterije, kako je i sama rekla: "Samostalno ne možemo predstavljati sve, pa je vrlo dobro raditi s partnerima". Događaj je pomogao njejoj organizaciji da zagovara i uključi aspekt poljoprivrede u širi opseg društvene ekonomije i da bude jedna od žarišnih točaka za kasnije na ovu temu.

Jedan od predstavnika BOND-a bio je zadužen za organizaciju **Okruglog stola za regionalnu politiku u Mađarskoj** o *"Kolektivnom djelovanju za zeleno javno ugostiteljstvo zasnovano na kvalitetnoj hrani"*. Opisala ga je kao velik izazov, ali ujedno i vrlo koristan, jer je uspjela okupiti razne presudne komplementarne međunarodne i nacionalne sudionike za stolom; ti sudionici

obično nisu imali priliku zajednički raspravljati o tim temama, zbog čega su dijalog i mnoge mogućnosti suradnje bili obilježja događaja. Još jedna sudionica BOND-a izjavila je da izuzetno cijeni međunarodnu profesionalnu scenu i raznolikost predstavljenih znanja, a iako je neko vrijeme bila uključena u to pitanje, ipak je stekla nova znanja.

Više od polovice hrvatskih i mađarskih predstavnika bilo je uključeno u proces **Memorandum o razumijevanju (MoR)**, bilo njegovim organiziranjem (okupljanjem partnerstva, sročanjem i prevođenjem) ili potpisivanjem. Svi su ga smatrali korisnim alatom koji se može koristiti kao predložak za oblikovanje suradnje s raznim vrstama organizacija u budućnosti, barem kao polazišta za izgradnju suradnje između različitih sudionika u ruralnom razvoju, razvoju gradova, nevladinih organizacija, poljoprivrednih i drugih organizacija. Nadaju se da će potpisivanje istog ojačati suradnju među različitim potpisnicima. Svi su svjesni da promatranje sporazuma treba motivaciju, ali kako su odabrali temu i formulirali sami sadržaj MoR-a, toliko su mu predani i preuzimaju odgovornost za njegovo provođenje do njegovog ostvarenja.

Iz intervjua sa sudionicima BOND-a možemo izvući nekoliko važnih točaka. Prvo, **dobro organizirana studijska putovanja i aktivnosti na kojima se sastaju poljoprivrednici, upravitelji zemljišta i drugi relevantni dioničari izuzetno su snažne aktivnosti na različitim razinama**: (a) prijenos znanja je vrlo učinkovit jer sudionici primjere vide osobno i imaju mogućnost obraćanja izravno s uključenim sudionicima; (b) stoga, ne samo da je njihovo znanje čvršće, već i motivacija za bavljenje tim problemom postaje veća; posljednje, ali ne najmanje važno, (c) ove situacije stvaraju opuštenije ozračje za povezivanje, razmjenu i stvaranje povezanih odnosa s drugima koji potiču suradnju: to je osnova za kolektivno djelovanje.

Drugo, možemo primijetiti **koliko je utjecajno i presudno uključivanje sudionika kao aktivnih sudionika (na primjer kao organizatora, voditelja) u različite aktivnosti sve dok je to uključivanje upareno s odgovarajućom teorijskom, logističkom i financijskom potporom**. Rezultati ovih aktivnosti imat će dugoročniji utjecaj, a sudionici će postati osnaženi sudionici promjena. Potrebno je naglasiti važnost odgovarajuće potpore, jer poljoprivrednicima, upraviteljima zemljišta i drugim relevantnim dioničarima najčešće nedostaju potrebna sredstva ili osnovni resursi za pokretanje suradnje koja bi mogla donijeti značajne promjene.

Treće, **protok i raznolike vrste aktivnosti** omogućile su razvijanje nekoliko važnih tema kojima su pristupili iz različitih pogleda: formalnih, praktičnih i usmjerenih na djelovanje. Ovaj pristup imao je smisla iz dva razloga: (a) omogućio je šire sudjelovanje relevantnih sudionika i (b) rezultirao je konkretnim alatima koje su sudionici mogli koristiti ili prilagoditi drugim relevantnim temama.

7. Zaključci, preporuke i daljnji razvoj

Kao što je prethodno istaknuto, Mađarska i Hrvatska imaju sličnu povijest i odnos prema zadrugama i drugim oblicima kolektivnog djelovanja u poljoprivrednom sektoru: među poljoprivrednicima i upraviteljima zemljišta postoji opće nepovjerenje u ove uvjete i postupke. Međutim, u proteklom desetljeću obje obećavajuće lokalne inicijative rastu i šire se u obje zemlje, pokazujući nove oblike kolektivnog djelovanja i obnovljenu vjeru u njih. Ipak, ovim inicijativama je potrebna podrška različitih vrsta za njihov daljnji razvoj: pravna, financijska, administrativna i obrazovna. To je jedan od razloga zašto je projekt BOND uistinu bio važan korak u ovim zemljama u procesu postizanja viših razina organizacije i umrežavanja te dugoročnog razvoja zdravijeg, produktivnijeg i skladnijeg poljoprivrednog sektora u Europi. Tijekom aktivnosti u projektu, pet mađarskih i pet hrvatskih predstavnika bilo je angažirano na studijskim putovanjima, međuregionalnom forumu, treniranju trenera i drugim događanjima BOND poput nacionalnih radionica i okruglog stola za regionalnu politiku. Sljedeći se važni zaključci mogu izvući prilikom kombiniranja učenja i ishoda tijekom aktivnosti BOND-a:

- Umrežavanje i teritorijalna solidarnost ključni su aspekti transformativne promjene prehrambenog sustava.
Važno je ojačati teritorijalnu solidarnost i surađivati izvan granica. To ne znači samo stvoriti mreže inicijativa sa sličnim ciljevima u različitim regijama Europe i povezati ih, već i cjelovito razmišljati o učinku europskih poljoprivrednih aktivnosti izvan Europske unije i kontinenta.
- Otkrivanje osobnih inicijativa i farmi, upoznavanje i razmjena iskustava s drugim pojedinačnim sudionicima ima istinski snažan utjecaj i pokreće više djelovanja.
Važnost studijskih putovanja i drugih oblika razmjena osobnih iskustava, jača razmjenu znanja između dva poljoprivrednika, potrebu za neovisne uzorne farme i njihove mreže.
- Obuka i alati prilagođeni potrebama poljoprivrednika, upravitelja zemljišta i ostalih srodnih sudionika osnažuju poljoprivredne zajednice i njihovo okruženje.
Važnost obuke za izgradnju kapaciteta, participativnih metodologija (aktivno sudjelovanje dioničara), alata za organizacijski razvoj, vodiča za regulatorni okvir lakih za razumjeti i njihova dostupnost na raznim jezicima.
- Ovi novi prostori interakcije više dioničara generiraju utjecaj na mnogim razinama.
Važnost uključivanja niza relevantnih dioničara (poljoprivrednika, upravitelja zemljišta, nevladinih organizacija, istraživača, kreatora politike, itd.) da bi obogatili rasprave, razmjene i zajedničko razmišljanje, redoviti dijalog je presudan za zajedničko stvaranje dobro prilagođene politike i drugih djelovanja u poljoprivredi, prehrani i svim ostalim srodnim sektorima u međusektorskom i interdisciplinarnom smjeru.

- Poljoprivrednici, upravitelji zemljišta i srodne organizacije snažni su pokretači promjena u našem društvu, ali im je potrebna podrška.
Potrebna je fleksibilna, dobro ciljana (prethodno procijenjena prema njihovim specifičnim potrebama) pravna, financijska i obrazovna podrška, i aktivno uključivanje poljoprivrednika, upravitelja zemljišta i srodnih organizacija u različitim procesima: od dizajna, pripremnih radova i stvarne provedbe.
- Agroekologiju treba staviti u središte politika, praksi i srodnih istraživanja prehrambenog sustava.
Povoljno je vidjeti da je europska poljoprivredna istraživačka zajednica počela priznavati agroekologiju, jer se ona izričito spominje u novom okvirnom programu Horizon Europe kao obećavajuća alternativa za vođenje poljoprivrednih istraživačkih napora na transformiranju europskog poljoprivredno-prehrambenog sektora. Međutim, agroekologiju treba staviti u središte poljoprivredne i prehrambene politike na međunarodnoj, europskoj razini i razini država članica.
- Uspjeh kroz raznolikost: Europa još uvijek ima raznolikost poljoprivrednih praksi, ali one su itekako ugrožene, kao i biološka raznolikost i tradicionalne prehrambene kulture.
Kako bi se stvorili elastični ekosustavi, trebamo cijeniti raznolikost (dob, spol, nacionalnost, znanje, načine proizvodnje i tako dalje) s prilagođenim politikama i proizvodnim postrojenjima. Male farme su bazeni raznolikosti prirodnih resursa i poljoprivrednih djelatnosti - to treba prepoznati i vrednovati.

Ove izuzetno relevantne točke u potpunosti su u skladu s ciljevima EU strategije za Bioraznolikost i strategije Od farme do stola i nove ZPP i jasno oblikuju poljoprivredu EU prema održivijim, cikličnim i klimatski prihvatljivijim pristupima i praktičnim rješenjima. Stoga bi nacionalne politike također trebale podržati inicijative koje promiču naše gore navedene zaključke. Projekti, poput BOND-a i srodnih aktivnosti njegovih partnerskih organizacija, presudni su za stvaranje i razvijanje puta prema regenerativnim sustavima hrane.

"Izazov naše generacije je regeneracija. Počevši od tla prema gore, suočeni smo sa svojim preživljavanjem kao vrsta. Svi trebaju igrati svoju ulogu u priči. Svi ljudi, sa svim svojim darovima, snagama i talentima, spremni su dati svoj doprinos na svim razinama društva. Problemi s kojima se danas suočavamo izuzetno se podudaraju i svi znamo da će se cijeli spektar ljudske domišljatosti trebati pojačati, kao i mudrost da se povuče kada je to prikladno, kako bi prirodi omogućili da sama radi svoj posao. Zdrava tla, funkcionalne zajednice, uspješni ekosustavi, odnosi s poštovanjem stvari su koje svi želimo. Kao osnova civilizacije, poljoprivreda mora igrati veliku ulogu u obnovi (...) u njezinu središtu temeljna načela ostaju ista: hvatanje ugljika i njegovo odvajanje natrag u naša tla; ponovno oživjeti lokalno gospodarstvo, vratiti ponos natrag u upravljanje zemljištem, i ponovno uspostaviti strast koju svi dijelimo za pravom hranom, stimulirajući povezivanje susjedstva i zajednice."

Richard Perkins, Regenerativna poljoprivreda - Praktični vodič kroz cjelokupan sustav za rad malih farmi